

Oud Veenendaal

Maart 2000

★ 15e jaargang, nummer 1
verschijnt 4 maal per jaar

Redactie

Dr R. Bisschop, eindredactie
Drs A.C. van Grootheest
J. Mouthaan, lay-out
H. Henzen

Bestuur

G. Verhoef r.a., voorzitter
Mr R. Ottens, secretaris
W. Brands, penningmeester
D.J. Bouwhuis
J.T. Slok
H. Henzen
Mevr. T. Valkenburg-van Bruxvoort

Secretariaat:

Postbus 1099, 3900 BB Veenendaal, telefoon 0318-552828

Ledenadministratie:

mevr. H. Brands-van Ravenswaaij, Middellaan 77, 3904 LE Veenendaal, telefoon 0318-513650

Werkgroepen en Commissies:

D.J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal, telefoon 0318-528830

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 30,-- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het nieuwe verenigingsjaar.

Druk: Buro Steitner BV

*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

I *INHOUD jaargang 15, nummer 1 (maart 2000)*

3	<i>Van de redactie</i>	
4	<i>Voorspel van de doorbraak van de Grebbedijk</i>	G.A. van Beek
11	<i>Een donderdag in de golven</i>	G.A. van Beek
13	<i>Uit de Amsterdamsche Courant</i>	G.A. van Beek
17	<i>De Nederlandsche Rhijnspoorweg</i>	
	<i>Maatschappij en de ramp</i>	G.A. van Beek
30	<i>Selectie van bronnen</i>	
32	<i>Gedenktekens van de watersnood van 1855</i>	G.A. van Beek
35	<i>De Utrechtse Geertekerk</i>	G.A. van Beek
38	<i>Mijmeringen van Herman Jansen</i>	G.A. van Beek
41	<i>Water in de Vallei</i>	
42	<i>Boekbespreking</i>	
43	<i>Jaarverslag van de secretaris</i>	
44	<i>Jaarverslag van de penningmeester</i>	
46	<i>Berichten van Het Kleine Veenloo</i>	
48	<i>Mededelingen</i>	

Zittend beurtschipper Jan de Gooyer, die samen met Albert van de Loosdrecht en enkele andere schippers op 11 maart 1855 koning Willem III met de aak van station De Klomp naar de Oude Kerk op de Markt vervoerde (*coll. G.A. van Beek*).

V VAN DE REDACTIE

U herinnert zich ongetwijfeld nog de spannende dagen in januari 1995, toen er enkele dagen lang een doorbraak van de Grebbedijk tussen Wageningen en de Grebbeberg dreigde. Deze keer ging het gelukkig goed, maar het zou niet de eerste keer zijn geweest dat het Rijnwater de Vallei overstroomd zou hebben.

Dit nummer van *Oud Veenendaal* heeft als centrale thema de grote watersnood die ons dorp in 1855 trof. Een ramp waarover u wel eens iets gelezen zult hebben. Of misschien hebt u het herdenkingsmonumentje aan de Kerkewijk in het plantsoentje voor de Stationssingel wel eens van dichtbij bekeken. Dat vertelt op zich al een eigen verhaal.

Met de verhalen die u in dit nummer aantreft is lang niet alles over de ramp van 1855 verteld. U kunt er ook het nodige over vinden in het laatste (postuum uitgegeven) boek van Rik Valkenburg, dat in 1995 verscheen onder de titel *Toen de vloed over het land raasde*. Het bestuur van de historische vereniging is er in geslaagd de beschikking te krijgen over de laatste exemplaren. Om die reden vindt u op de binnenkant van de achteromslag een zeer interessante aanbieding van dit boek.

De tekst van dit nummer is grotendeels van de hand van de heer Gert A. van Beek. Hij beschikt over een bijna compleet archief betreffende de watersnood van 1855. De redactie is hem erkentelijk dat hij uit zijn documentatie heeft willen putten om de lezers van *Oud Veenendaal* aan de hand van verhalen en oude documenten allerlei nieuwe gegevens over deze ingrijpende gebeurtenis te vertellen.

Aansluitend bij dit themanummer is ook de volgende bijeenkomst, die gepland is op 23 maart, gewijd aan het onderwerp 'Water in de Vallei'.

de redactie

VOORSPEL VAN DE DOORBRAAK VAN DE GREBBEDIJK

Dat de winter van 1854-1855 een echte ouderwetse winter was, kom je in artikelen over de grote watersnoodramp van 1855 steeds weer tegen. Na weken zacht kwakkelweer werd ons land omstreeks half januari getroffen door een felle kou, die aanhield tot de laatste week van februari. Er werden temperaturen gemeten tot 20 graden onder nul.

De Zuiderzee vroor dicht, evenals de grote rivieren. Men kon er zelfs met paard en wagen op rijden. De strenge vorst ging gepaard met flinke sneeuwval in de bergen. Plotseling viel eind februari in Duitsland de dooi in en ontstond er voor de rivieren een kritieke situatie, ook voor de Neder-Rijn. Door de aanvoer van het vele water en de kreunende en krakende ijsmassa kwam ook de Grebbedijk in groot gevaar. Die dijk moest sinds 1595 de Gelderse Vallei tegen overstromingen beschermen, maar had nogal eens te maken met achterstallig onderhoud.

Vrijwel onmiddellijk nadat het gevaar van een dijkdoorbraakesignaleerd was, kwam het dijkleger in actie. Spannende uren gingen vooraf aan de doorbraak van de Grebbedijk. In de uiterwaarden hing, net als boven de lage velden tussen Veluwe en Heuvelrug, een druilerige mist. Onwezenlijk en kaal staken de takken van de bomen nabij Wageningen en Rhenen daar boven uit. Landgoed 'De Doove' in de Plassen- of Plasserwaard lag er eenzaam en verlaten bij, of toch niet? Lange tijd leek het erop dat men de voeten droog zou weten te houden. Tot die zondagmorgen 4 maart, rond 6 uur.

Dreiging bij Lexkesveer

Bij het Lexkesveer, in de nabijheid van Wageningen, raakte het ijs flink in beweging. Gelukkig zette dit zich op die 4e maart spoedig weer vast. Dit her-

Opname van de Rijn. Op deze plaats braak op 5 maart 1855 de dijk door (coll. G.A. van Beek).

haalde zich, zonder verdere gevolgen, om ongeveer 12 uur. In de namiddag van deze rustdag kwam het ijs opnieuw behoorlijk in beweging. Het water steeg zodanig, dat het om 22.00 uur twee voet boven de dijk stond. Waar dat maar mogelijk was, probeerde men het overstromende water te keren door bekistingen aan te brengen.

Rond 23.00 uur bezweek echter een kistdam bij het 'Rode Hert', dat aan de laatste afrit van de dijk voor de Veerweg lag. Water en ijs stroomden met geweld naar binnen. Dankzij snel ingrijpen van schipper G. Verwaaijen werd de opening gedicht door met een schuit geladen met zandzakken in het gat te varen. Na de ramp is hij voor dit kordate optreden onderscheiden met een bronzen medaille.

Het was triest om te zien hoe gedurende de hele nacht de bewoners van de Nude bezig waren om hun have en goed zoveel mogelijk naar veiliger plaatsen over te brengen.

Door het aanhoudend wassende water kwam het peil in Wageningen zo hoog te staan dat zelfs de oudste inwoners zich zoiets niet konden herinneren.

Doorbraak bij 'Het Verdriet'

Op maandag 5 maart leek het erop dat de inspanningen van de stedelingen voorbarig waren geweest. Het water steeg niet meer. Dat wil zeggen dat er om 12.00 uur even een stilstand was te bespeuren. Dat duurde echter niet lang.

Vier uur later bezweek de dijk tussen Wageningen en het Opheusdensed Veer ter hoogte van de boerenhofstede 'Het Verdriet' voor de enorme watervloed en onafzienbare ijsmassa. Het werd een gat van ongeveer 150 meter breed. Niets kon het water nu meer keren. Het moet vreselijk zijn geweest, te zien hoe het water zich in de richting van de Plassen- of Plasserwaard bewoog, over het landgoed 'De Doove' spoelde en de hofstede 'De Grote Doove' met zich meesleurde. Die werd compleet van de aardbodem weggevaagd. Wel

Op het grasveld stond het landgoed 'De Doove', dat door de vloed volledig werd weggevaagd (coll. G.A. van Beek).

waren de bewoners in allerijl gevlucht. De boom bij het huis overleefde het; pas later is hij door bijslagen gevallen. Alleen de 'wielen', die zich daar bevinden, kunnen nog iets over het drama vertellen.

Wageningen en Rhenen

Zo spoelde het water van de Neder-Rijn met grote snelheid richting Grebbe, Wageningen, Achterberg en Veenendaal. Bomen braken af als lucifershout-

jes. Terwijl de alarmklokken begonnen te luiden, kwam Wageningen gedeeltelijk onder water te staan. Vanaf de Seinpost op de Bergrand klonken de

De waterhoogte van 1855, hoek Visscherstraat/Rijnstraat (pand Rh 140), oktober 1910 (coll. dr H.P. Deys).

kanonschoten. Met de meeste spoed zochten de bewoners van de Nude en van de Mennonietenhuizen bij de Haarweg een goed heenkomen. Tweehonderd van hen vluchtten naar de pasgebouwde school in het Noorderplantsoen. Ook de bevolking van het lage gedeelte van Achterberg, bestaande uit zo'n duizend mannen, vrouwen en kinderen, moest zich in veiligheid stellen. Slechts een twintigtal woningen in Achterberg bleef droog.

In de binnenstad van Rhenen voeren enige tientallen bootjes. In de muur van een hoekhuis aan de Rijn en Visscherstraat werd later een zwart plaatje aangebracht

met daar op in witte letters: 'Waterhoogte in 1855'. Er zal veel gebeden zijn en dat niemand in Rhenen en Wageningen verdronk, zullen velen als een wonder van de Allerhoogste ervaren hebben.

Zo spoelde het water eerst het Binnenveld, de Kraats en een gedeelte van de Bennekomse Meent binnen, voordat het het nijvere wolkammersdorp Veenendaal en De Klomp bereikte. Dat gebeurde kort na 19.00 uur.

Herinneringen

Terwijl de reeds genoemde buitengebieden geleidelijk vol water liepen, kwam de vluchtelingenstroom daar op gang. Ook diverse Veenendalers trachtten het vege lijf te redden door hun vee en huisraad achter te laten. Heel wat jaren geleden wilde de oude meneer Van Reest tijdens een van zijn wandelingen in de omgeving van Bennekom nog wel iets over de ramp van 1855 kwijt:

“Ja, dat waoterjaor, dat is me effe een poos geleje, dat heb ik nog beleefd. Er zullen er niet veel meer zijn, die dat ok kunnen zeggen, want ik ben nou in m’n 96-ste. Ik was goed drie jaar, dus ik kan er niet veul meer van weten, maar toch staot mij nog veur de geest, dat er minsen uut ‘t Veen bij ons in huis kwame met grote pakken bij zich. Maar toen ik wat opgreuide, hadden de minsen er nog de mond vol van, want er gebeurde toen niet zoveul. Vaoder ek er vaok over heure vertellen.”

De inwoners van Bennekom bleven dus niet achter bij de liefderijke opvang van de vluchtelingen. Velen vonden een plaatsje bij familieleden, kennissen of particulieren. Anderen werden ondergebracht in de school tegenover de Hervormde pastorie, waar nu huize ‘De Geer’ staat. Genoemde heer Van Reest wist het nog precies te vertellen, want hij had daar op school gegaan:

“Ja, dat was me een boeltje daar. Je had er natuurlijk allerlei minsen bij en ze waoren niet allemaol even netjes. ‘t Was hun wel eens te veul moeite of te koud om naor bute te goan, veur wat nou eenmaol gebeuren móet en dan dee ze’t maor in de school. Dat werd natuurlijk een varkenshok en burgemeester Prins [van Ede] heeft er heel wat mee te stellen gehad om die lui wat fatsoenlijk te maoke. Maor de goede niet te nao gesproken natuurlijk. Ze werden best verzorgd, heb ik altied geheard, en er kwame toen ik zo’n jongen was soms nog minse uut ‘t Veen om de Bennekommers nog es op te zuke. Dat waren goede tekens.”

Vluchtelingen

Als we via de Veenderweg en Kraatsweg verder het Binnenveld inkomen, kunnen we een groot deel van de Gelderse Vallei overzien.

We verplaatsen ons in gedachten naar die rampspoedige 5e maart 1855.

Koning Willem III (coll. G.A. van Beek).

Wist u dat...

- koning Willem III op woensdag 7 maart 1855 de plaats van de doorbraak “op den Wageningschen dijk [= Grebbedijk] vanaf de zijde der Grebbe in ogenschouw nam” en vervolgens naar het zwaar getroffen Stichts en Gelders Veenendaal afreisde?
- de vorst, komend vanaf Paleis Het Loo in Apeldoorn, per extra trein (aangeboden door de directie van het Rijnspoor) op 11 maart bij station De Klomp overstapte in een gereedliggende aak?
- Albert van de Loosdrecht de koning en zijn adjudant door het overstroomde gebied naar de Markt boemde, gevolgd door beurtschipper Jan de Gooyer, Leppers en twee andere vaartuigen vol levensmiddelen, en dat men op de Markt werd opgewacht door burgemeester H. van de Poll en wethouder H.G. van der Poel?
- de slippendrager van Zijne Majesteit Gerrit van Wijk was, de vader van de vijf verdrinken kinderen?

Hier en daar zie je de mensen met hun schamele bezittingen wegtrekken, terwijl hun huizen verzwolgen worden door de vloed.

Uit de rij vage gestalten, die worstelend tegen het wassende water verder gaan om hun bezittingen in veiligheid te brengen, treedt boer Haalboom naar voren. Van ver achter uit de Kraats trachtte hij met uiterste krachtsinspanning

zijn wagen over de ondergelopen wegen te leiden. Graag had hij nog van alles mee willen nemen. Maar niemand kon hem meer helpen en met alle kracht waarover hij nog beschikte, had hij nog een kalf op de wagen getild. Toen de geit nog, die klagend de kop boven het water uitstak. Ook zij werd gered. Het paard liep tot de buik in het water. Eén misstap en alles zakte in een van de sloten langs de weg. Haalboom, de jonge sterke boer, trilde over zijn lichaam van spanning. Zou het lukken? Soms deed hij een ruk aan zijn pet die zeker niet mocht afwaaien, want... zijn zilveren horloge zat er onder. Het lukte: ten slotte bereikte hij met al zijn bezittingen de veilige hogere gronden.

Op de Hoge Eng aan de Kraatsweg moesten eveneens mensen en beesten in veiligheid worden gebracht. In de boerderij van Achterstraat stond het water op die 5e maart al meer dan een meter hoog. Achterstraat en zijn vrouw bleven zo lang mogelijk door het wassende water ploeteren om te redden wat nog te redden was, en nóg eens gingen ze, en nóg eens... Helaas bleven de gevolgen voor de boerin niet uit. Ze werd ziek en stierf.

Het Binnenveld een binnenzee

Spoedig was het pleit beslecht. Alles was water en nog eens water. De Vallei was veranderd in een binnenzee. Niet voor niets staat het jaar 1855 in de annalen opgetekend als een rampjaar voor dit gedeelte van de provincies Gelderland en Utrecht.

De watervloed veroorzaakte niet alleen veel leed, maar ook een ontzaglijk grote schade aan huizen en landerijen. Opmerkelijk was dat van sommige landerijen, de veenlanden, de bovenste laag ter dikte van een voet en ter grootte van een bunder afscheurde, en dat deze enorme 'plag' wegdreef om elders te stranden. Soms stonden er nog riet en struiken op, zodat het op vaste grond leek.

Gert A. van Beek

EEN DONDERDAG IN DE GOLVEN

Enkele dagen bleef het wassende Rijnwater de huizen van de inwoners van zowel Stichts als Gelders Veenendaal binnenstromen, evenals die van het nabijgelegen De Klomp. In het water dobberde allerlei huisraad.

Veel vee heeft men niet meer van de verdrinkingsdood kunnen redden. Van verschillende woningen was de voorgevel weggeslagen of het dak afgerukt, terwijl de spoordijk van de lijn Utrecht-Arnhem aan De Klomp op het punt stond door te breken. Langzaam maar zeker kwam de vluchtelingenstroom op gang. Maar waar moest men heen? Velen zullen het als een redding van Hogerhand hebben gezien dat men een voorlopig onderdak vond op de hogere gedeelten van Veenendaal, in de grauw-grijze Oude Kerk op de Markt en in de Stichtse Molen van de familie Klomp op de Meulenpol (= Molenstraat).

Meer dan 1300 mannen, vrouwen en kinderen konden een veilig heenkomen

Veenendaal onder water. Potloodtekening uit ± 1996 door mw. J.A. Jager-van der Schoor.

vinden in de plaatsen Ede, Bennekom, Lunteren, Otterlo en Garderen. Barneveld nam 200 Veenendalers op. Wie vanuit een zolderraam over het overstroomde gebied tuurde, zag regelmatig een aak met mensen of vee voorbij varen.

Aan de Zandstraat bij de familie G. van Wijk (nu nummer 117) was het op donderdag 8 maart 1855 ook een drukte van belang. Voor de deur lag een grote schuit met onder anderen schipper S. Verhoef te wachten op het echtpaar Van Wijk, hun acht kinderen en hun schoonvader C. Jansen. Via de Weverstraat/Kerkstraat (nu Hoofdstraat) en Steenweg (nu Kerkewijk) wilden zij naar het drooggebleven Amerongen. Naast huisraad werd ook veel beddegoed meegenomen.

Door de hoge golfslag sloeg de aak bij Hotel Gerth aan de Steenweg echter om. Behalve de 70-jarige schoonvader Cornelis Jansen verdronken er voor de ogen van vader en moeder Van Wijk ook nog eens vijf van hun kinderen. Hun namen: Geertrui (* 15-7-1837), Cornelis (* 17-11-1841), Hendrikje (* 24-1-1844), Gerritje (* 21-2-1851) en Jacob (* 9-10-1853).

Zij vonden hun laatste rustplaats op de Algemene Begraafplaats aan de Achterkerkstraat/Kostverloren te Veenendaal.

Tijdens de ramp verdronken op het Ruisseveen de volgende inwoners, allen op 21 maart 1855: Cornelis van der Meiden, Jan van der Meiden, Cornelis van der Meiden, Cornelis van de Sandschulp en Hendrik de Kleuver.

Op de huidige Prins Bernhardlaan bij de Julianakerk en op Stationsstraat vonden verder T.C. Hootsen en een onbekende de verdrinkingsdood.

Waarom de namen van deze mensen tot op de dag van vandaag ontbreken op de gedenkzuil in het plantsoen aan de Kerkewijk/Stationssingel, is een raadsel. Als Historische Vereniging Oud Veenendaal zouden we bij de gemeente moeten bepleiten alsnog een plaquette met daarop de ontbrekende namen op de zuil aan te brengen.

Gert A. van Beek

UIT DE AMSTERDAMSCH COURANT

***In de Amsterdamsche Courant van 13 maart 1855
schrijft J.H. Burlage, die tijdens de watersnood in
Veenendaal verbleef, het volgende:***

*“Door een golfslag, huis, have, goed, vijf kinderen en een grijzen vader
verloren.*

Bij al wat gij nog te geven zult hebben, vermogenden onder mijns
Stadgenooten! vraag ik van velen uwer slechts eene kleinigheid: want
wie in deze dagen de Hollandsche liefdadigheid misbruikt, bezondigt
zich voor God. Door velen alzoo slechts iets afgezonderd voor het over-
schot van het Huisgezin van G. VAN WIJK, een ijverig en onbesproken
kleinhandelaar, in het zoo zwaar geteisterde Veenendaal. Ik erken 't u
gaarne, Amsterdamsche huisvaders, die voor uwe gezinnen leeft en
arbeidt! - toen ik op het kleine behouden gedeelte van Veenendaal voet
aan wal zette, na een tamelijk vermoeijenden overtocht, - een ongekend
gevoel van dank vervulde mijn hart; want mijn eerste blik rigtte zich op
de drenkelingen, die in soortgelijk vaartuig als het mijne, op hetzelfde
oogenblik aan de andere zijde van het dorp gedobberd hebbende, het
slagtoffer waren geworden van denzelfden golfslag, die mij het doel mij-
ner reize had doen bereiken. Amsterdamsche Vrienden! beschaamt de
gelofte niet, die ik deed met het oog op u, waar mijne krachten alleen
niet toereikend zijn.

Ik geef u hier geen overdreven - geene dichtelijke beschrijving van die
ramp - ik verhaal u slechts het feit. G. van Wijk bevindt zich, onder gelei-
de van twee schippers, met zijne vrouw, haren grijzen vader en acht kin-
deren, dobberende in de u bekende laan van Veenendaal, naar de zijde
van Amerongen; - een even verschoonbare als onberekenende zorg tot
behoud van de schamele have, kostte aan zes van de dertien personen
het leven. In die laan, op meer dan vijftien voet water, in den golfslag
wegzinkende, konden de beide schippers zich nog redden, door zich,

even als VAN WIJK, te klemmen in de takken der beukenboomen, voor zoo verre hunne toppen boven 15 voet water op dien straatweg uitstaken. De laatste vat zijne vrouw die een zuigeling aan de borst heeft. In dien toestand, zonder menschelijke hulp, door den golfslag overstelpt en alleen steunende op de genade Gods, werpt de stroom hun toeval-
 lig nog een hunner kinderen tegemoet. "Grijp, Vrouw!"

roept VAN WIJK de arm uitstrekt. Maar zinkt haar de nog en het kind dat zij hebben was reeds ken, buiten dit zijn gevonden, en de vader ziet zich niet de golven van huis, dingsmiddelen en zijne ningen, die met den diepte wegzonken. vijf kinderen en haren bezitten niets dan de lijfklederen, die ik aan hunne verkleumde leden zag verstijven.

Zoon Gerrit van Wijk
 overleefde de ramp van
 1855 (coll. G.A. van Beek).

moeder toe, die den ook daardoor ontlevende zuigeling; waande gered te een lijk! Twee lijn nog slechts terug onbesproken huis- alleen beroofd door have, goed, voe-
 weinige spaarpen-
 ouden man in de
 De moeder verloor
 vader. De geredden

Slechts één voet nog uit mijn vaartuig op behouden grond, of de Heer VAN DER POEL reikte mijn de hand met een: "Gij zijt gelukkiger geweest dan zij die hier voor u liggen; bedenk ze daarom bij de Vrienden onder uwe Stadgenooten!" Ik heb 't beloofd, met een dankbaar hart; ook mijne gastvrije opname en onvermoeide hulp van het hoofd der gemeente, verplicht mij eenen gelofte gestand te blijven die mijne Vrienden niet zullen beschamen. Met de mijnen voer ik 24 uren later ongedeerd langs dezelfde boomtoppen, waar zes menschen hun graf in de golven vonden, langs en door hun nog drijvend beddengoed.

Stadgenooten! ik heb ten mijnen huize een klein trommeltje ingerigt als bus; helpt mij dit slechts vullen, mijne Vrienden! met klein zilver- en kopergeld, en het overschot van het huisgezin VAN WIJK zal gered zijn,

Wist u dat...

- het water op vrijdag 9 maart bij het Benedeneind tot 2.30 meter was gestegen, bij het Zwaaiplein (Klein Schutje) tot 2.60 meter, bij de Hoogstraat/hoek Nieuweweg tot 1.80 meter, in de Hoofdstraat (bij boekhandel Jac. van Hardeveld) tot 2.10 meter, bij Café Altena tot 1.00 meter, bij de Molenbrug (Welkzijn) tot 1.10 meter en bij Gelderse Waag (Prins Bernhardlaan) tot 2.25 meter?

en mijne toevallige komst aldaar op dat pas, voor hun gevoel, meer dan welligt een louter toeval wezen. Iederen avond zal ik mijne bus ontsluiten en dadelijk het geheele bedrag berigten in deze Courant, zoodra uwe giften voldoende zullen zijn; want wie in deze dagen de Hollandsche liefdadigheid misbruikt, hij bezondigt zich voor het oog des Heeren, en ik zou tevens te kort doen aan mijne medewerking voor den zoo hulpbehoevenden TIELEMAN, waarvoor ik reeds aanzienlijke giften mogt ontvangen, die morgen reeds daar een begin van lafenis zullen aanbrengen en waarvoor ik mij tevens dringend verder blijf aanbevelen. Gij vooral, vermogende Huisvaders onder mijne Stadgenooten! die daartoe in de gelegenheid zijt, gaat een blik werpen, al zij het van verren, op welke plaats dan ook, van den algemeenen ramp, en ik ben in mijne ziel overtuigd, dat gij uwe liefdegave verdubbelen zult, en daarop geve God, die de wateren gebiedt, u allen in uwe eigene betrekkingen Zijnen besten zegen.”

(Get.) J.H. BURLAGE

En reeds in de Amsterdamsche Courant van de volgende dag stond dit bericht:

“Om geen misbruik van uwe liefdadigheid te maken, haast ik mij, waarde Stadgenooten! u voorloopig te berigten: “G. VAN WIJK is gered. Het trommeltje is vol!” Morgen, met opgave van het cijfer, zal ik u nader dank zeggen!”

(Get.) J.H. BURLAGE

Herdenkingsmedaille ter gelegenheid van de watersnood 1855 (coll. G.A. van Beek).

De nadere opgave luidde:

“Als voorloopig berigt, onder nadere dankbetuiging en opgave, heb ik het genoegen mijne Stadgenooten tevens te berigten, dat het blikken trommeltje van G. VAN WIJK in weinige uren (2 uur) ruim f 500.- bevatte, en ik om 4 ure des namiddags reeds berigt moest zenden voor de eerstvolgende Courant, met verzoek niet verder te gaan. Onder het laatste, wat ik voor dat trommeltje niet weigeren mogt, was eene aandoenlijke gift: eene moeder bragt de spaarpot van een overleden kind. - God zegene uwe ruime gaven: 't zal voor VAN WIJK ten goede besteed worden, zoodra er in die streken herademing is, als wanneer ik u allen op nieuw den uitslag zal mededeelen.”

(Get.) J.H. BURLAGE
Gert A. van Beek

Wist u dat...

- de eerste kerkdienst na de ramp in de Oude Kerk op zondag 8 maart 1855 plaatsvond, de kerkgangers met schuiten werden vervoerd en de predikant preekte uit Psalm 124:1B-6?

DE NEDERLANDSCHE RHIJNSPOORWEG MAATSCHAPPIJ EN DE RAMP

In mijn watersnoodarchief 1855 bevindt zich een stuk met de titel 'Aantekeningen der Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij over de Watersnood 1855'. We laten dat hieronder volgen, maar vooraf eerst in het kort iets over de spoorlijn ten noorden van Veenendaal.

Op initiatief van koning Willem I legde de staat tussen 1838 en 1845 een spoorweg aan tussen Amsterdam (via Utrecht) en Arnhem. Die werd datzelfde jaar overgedragen aan de Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij (NRS). Vele andere grote plaatsen zoals Rotterdam, Gouda, 's-Hertogenbosch en Apeldoorn moesten nog geruime tijd (respectievelijk tot 1847, 1855, 1868, 1876) wachten, voordat zij de trein mochten verwelkomen. Veenendaal verkeerde dus met zijn spoorwegverbinding in een bevoorrechte positie. Op 14 mei 1845 werd de treindienst tussen Veenendaal en Arnhem feestelijk geopend. Twee dagen later begon de normale dienstregeling: drie treinen per dag in beide richtingen. Aanvankelijk was er sprake van breedspoor; het ombouwen hiervan kwam gereed op 6 juni 1854. Tussen de plaatsen lag toen 22.780 meter enkel spoor. De spoorbreedte bedroeg 1945 millimeter. De ingenieur van Waterstaat, L.J.A. van der Kun, werd ingenieur-directeur van de Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij (NRS). Hoofdopzichter voor de lijn Driebergen-Arnhem was A.J. Gouders. Nadat de Grebbedijk op 5 maart 1855 bij Wageningen was doorgebroken, bezweek op 9 maart ook de spoordijk bij het Station Veenendaal (De Klomp). Het treinverkeer tussen Utrecht en Arnhem kwam stil te liggen; herstel was dringend gewenst. Na een oproep in de Geertekerk te Utrecht, waar op 11 maart veel Veenendaalse vluchtelingen per extra trein vanaf Emmikhuizen

Nummers	Namen Voornamen	Jaar en maand	Beroep	Waarvan inloot
278	van Amerongen Jan	m	Werk?	11 Maart
279	de Bovenkamp Brouwerij	meis 19	Spreker	.
280	Jaas Roelofs	9	idem	.
281	Charles Grooten	meis 21	idem	.

Gedeelte van een pagina uit de lijst van de 481 Veenendaalse mannen, vrouwen en kinderen die op 11 maart 1855 en daarna in de Ned. Herv. Geertekerk in Utrecht gehuisvest werden.

naar toe waren gebracht, vertrokken op 25, 26, 27 en 29 maart de Veenendalers Cornelis Smit, Cornelis van de Haar, Johannes van Alven, Jan Koenen, Jan Slok, Hendrik van Leeuwen, Hendrik de Fluiter, Hendrik van de Kraats, Jan van Amerongen, Jacob Stuivenberg, Gerrit Versteeg, Willem Leppers en Christoffel, Rijk en Otto van Leusden om te gaan werken aan het herstel van de spoorbaan. Zij waren wever, wolkamer, schilder of landbouwer van beroep.

Aantekeningen over de schade

De stukken melden dat de schade aan de spoorlijn als gevolg van de overstroming fors opliep. We laten hieronder de eigentijdse uitleg volgen:

"Het is toch bekend dat door de op den 5den Maart 1855 voorgevallen doorbraak van den Rhijsdijk tusschen Wageningen en de Grebbe, de Geldersche Vallei is overstroomd, een gedeelte van den aldaar liggenden Spoorweg is weggespoeld, de funderingen van een daarin liggende kapitale brug, [Veenendaalseweg/Stationsweg] zijn ondermijnd, en aan beide de zijden daarvan in de baan aanzienlijke gaten zijn gevallen. Door deze ramp is de dienst van Amsterdam naar Arnhem en omgekeerd eenige weinige dagen geheel gestremd, en is het doorlopen der

treinen verhinderd, en de overlading over een lengte van ca. 2500 Ellen noodzakelijk geworden, tot dat de herstelling der baan op den 8sten April geheel had plaats gehad, als wanneer de doorlopende dienst, weder een aanvang heeft genomen. Het behoeft geen betoog, dat dit ongeval niet alleen op de Ontvangsten eenen merklijken invloed heeft uitgeoefend, en tegelijk buitengewone uitgaven heeft teweeg gebragt. Deze laatste hebben tot 30 April bedragen f 23.402.812¹/₂, welke som echter in het thans loopende boekjaar nog eene kleine vermeerdering zal ondergaan.”

Verbaal der vergadering van heeren Directeuren

Reeds op 8 maart 1855 kwamen de ‘heeren Directeuren met het dagelijksch beheer belast’ bijeen om over de gevolgen van de ramp en over de te nemen maatregelen te overleggen. Aanwezig waren de heren Donker Curtius, Hesleden, Landré, Zillesen, Van Oostveen, Schutze van Houten, de werktuigkundig ingenieur en de secretaris. Het ‘verbaal’ van deze vergadering doet daarvan als volgt verslag:

“De President legt in de eerste plaats ter tafel over de onderscheidene den heer Ingenieur Werktuigkundige ingezonden rapporten, betreffende de gevolgen van de doorbraak in de Grebbedijk en van de daardoor te weeg gebragte overstrooming van de Geldersche Vallei voor den Spoorweg tusschen Emmickhuizer berg en het station Veenendaal. Vooral uit Zijn Ed. rapport van hedenmorgen uit Veenendaal blijkt dat niet alleen eene vrij belangrijke verzakking van de baan aan de Zuidzijde nabij de Jufferschans heeft plaats gehad, maar ook de baan zelve achter de brug aan het Station Veenendaal is doorgebroken, ofschoon de weg nog te voet kan worden gepasseerd.

De Vergadering naar aanleiding van het vorenstaande gedelibereerd hebbende over de in deze te nemen maatregelen, besluit om tot nader aankondiging alleen de tweede treinen met Arnhem en met Amsterdam te doen corresponderen, terwijl de beide andere treinen respectievelijk niet verder dan tot Maasbergen en tot Veenendaal te doen doorloopen. Van die bepalingen zal ten spoedigste zoowel aan de

Stations als door de dagbladen aan het publiek worden kennis gegeven, terwijl daarvan tevens, even als van de aanleiding daartoe, aan den Minister van Binnenlandsche Zaken Van Reenen mededeeling zal worden gedaan.

Voorts besluit de Vergadering aan den heer Ingenieur Werktuigkundige in verband met zijne voormelde rapporten, de noodige volmagt te geven tot het nemen van die maatregelen, welke tot beveiliging en behoud van de baan zouden kunnen strekken, met verzoek daaromtrent met den heer Ingenieur in overleg te treden wanneer deze zich in loco bevindt. Aan den Secretaris wordt de redactie der voormelde missives opgedragen, ten einde die ten spoedigste te kunnen verzenden.”

Herstelwerkzaamheden

Een week later zitten de heren opnieuw bij elkaar. Uit het ‘verbaal der Vergadering van Heeren Directeuren met het dagelijksch beheer belast, dd. 15 Maart 1855’:

“Eindelijk treedt de heer President in eenige bijzonderheden aangaande hetgeen door hem in overleg met de heeren Vice President en Schanze is verrigt en overeengekomen ten einde verdere verzakking van de baan zoo mogelijk tegen te gaan. Onder anderen was daarbij met den aannemer de Borst Verdoorn overeengekomen, dat deze voor den aanvoer der noodige materialen, inzonderheid van rijshout, dadelijk de noodige zorg zoude dragen, welke hem tegen den kostenden prijs, even als het arbeidsloon, met 10 pct. verhoogd, zouden worden voldaan. Welke gehomologeerd, in afwachting dat een definitief plan omtrent de herstelling van de baan zal kunnen worden vastgesteld.

De Vergadering naar aanleiding van het rapport van den Heer Schanze van den 12de dezer, gedelibereerd hebbende over de maatregelen,

Wist u dat...

- in de stad Utrecht de vrouw van Willem Roor op 15 april het leven schonk aan een gezonde dochter die de naam Wilhelmina ging dragen, maar dat dit meisje op vierjarige leeftijd stierf?

Veenendalers in de Geertekerk. Schilderij van D. van de Kellen (coll. Centraal Museum, Utrecht).

welke onder de tegenwoordige omstandigheden, het eerst kunnen genomen worden, vereenigt zich met het door den heer Ingenieur geopperde denkbeeld, om door het leggen van een noodbrug nabij het Station Veenendaal, de passage aldaar te vergemakkelijken, en ook tevens met het afvlechten van de baan Jufferschans en het fort aan de Buurtsteeg te doen voortgaan. De Heer Ingenieur wordt voorts door de Vergadering verzocht en gemagtigd daaromtrent ten spoedigste met den heer Schanze in overleg te treden, ten einde de Vergadering aangaande de verder gevorderde maatregelen te kunnen voorlichten. Zullende van het vorenstaande ten spoedigste aan den heer Ingenieur Werktuigkundige voornoemd in antwoord op zijne voormelde rapporten, schriftelijk worden kennisgegeven.”

Goederenvervoer

In datzelfde verbaal worden tevens nauwkeuriger de voorwaarden voor het vervoeren van goederen vastgelegd:

“De President deelt voorts aan de Vergadering mede de verschillende bij hem sedert de laatste dagen zoo mondeling als schriftelijk ontvangen

aanvragen om vergunning, ten einde goederen, kledingstukken en levensmiddelen, bestemd voor de bewoners der overstroomde streken, langs den Spoorweg vrachtvrij derwaarts te mogen vervoeren. Het was hem daarbij voorgekomen, dat dezerzijdsche aankondigingen betreffende de wijzigingen in de dienst bij sommigen minder juiste opvatting bestond, terwijl door Zijn Ed. gelijktijdig in behandeling wordt gebracht eene nota van den heer Controleur, waarbij onderscheidene maatregelen worden voorgesteld, ter wering van het misbruik, dat reeds door onderscheidene expediteurs, van de onlangs vastgestelde bepalingen op het vervoer van bestelgoederen, wordt gemaakt.

De Vergadering over een en ander in het breede gedelibereerd hebbende, wordt door haar diensengevolge besloten:

A. dat het vervoer van goederen, rijtuigen, paarden en slagvee tusschen Amsterdam en Maarsbergen en ook tusschen Veenendaal en

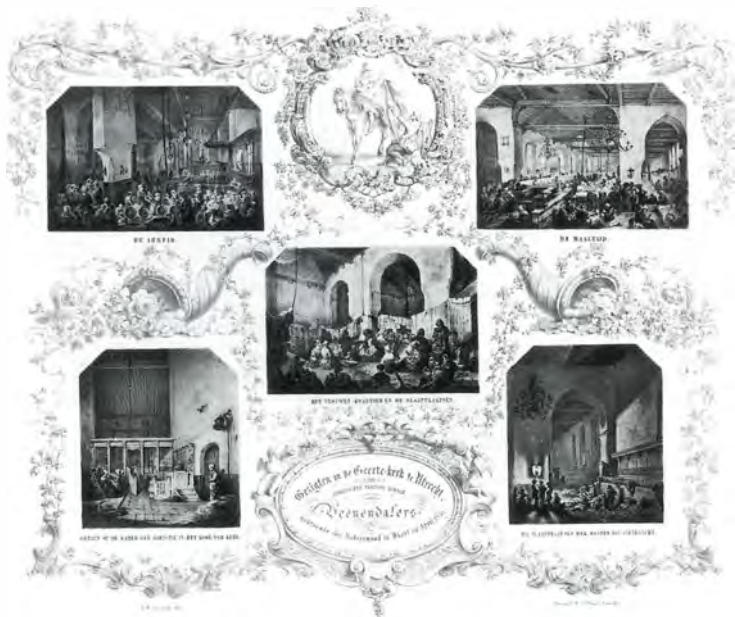

Foto-collage van vijf afbeeldingen betreffende de verzorging van de Veenendalers in de Geertekerk (Gem. Archiefdienst Utrecht).

Arnhem op denzelfden voet blijft als vroeger;

B. dat op de verzending van passagiers en van bestelgoederen, welke uit meer dan een stuk bestaan en voor de doorlopende expeditie bestemd zijn, het tarief voorloopig niet op het collectieve gewigt zal worden toegepast, maar op elk collis afzonderlijk, even als of deze aan diverse adressen waren verzonden;

C. dat tot nader order iederen dag per eersten trein van Amsterdam naar Maarsbergen en van Arnhem naar Veenendaal een ronde goederenwagen zal worden afgezonden, waarin de goederen, kleedingstukken, enz. zullen geladen worden, welke met een weldadig doel voor de noodlijdenden door de jongste overstroming ter verzending worden aangebragt. Welke goederen vrachtvrij zullen vervoerd worden, wanneer ze geadresseerd zijn aan eene Commissie of autoriteit van eene der door de Watersnood geteisterde plaatsen en onder beding dat die goederen aan de Stations vrachtvrij bezorgd en te Maarsbergen en Veenendaal ten spoedigste afgehaald worden, terwijl de Maatschappij zich niet verantwoordelijk stelt voor beschadiging welke onverhoopt aan deze goederen mogten overkomen. (...)

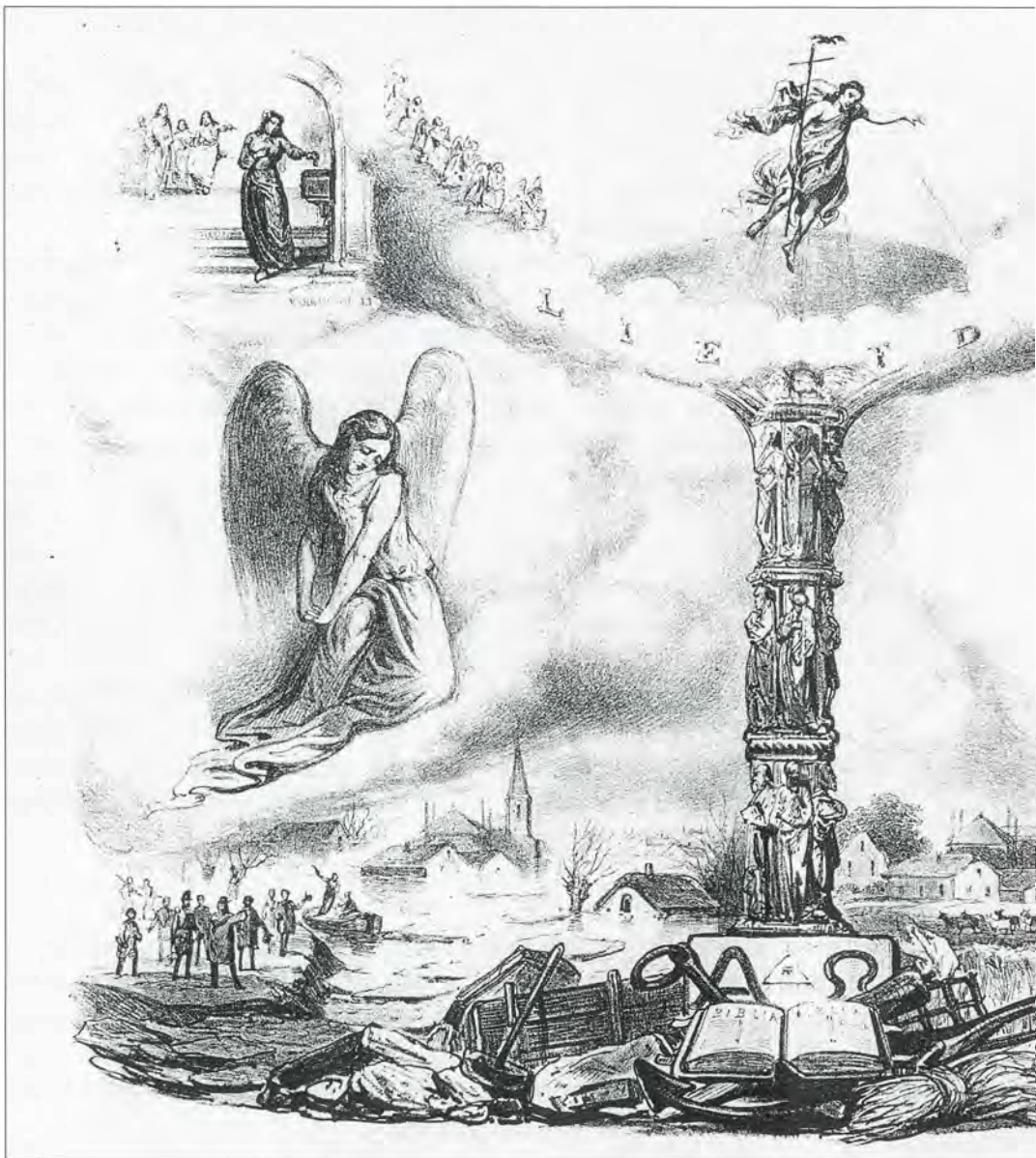
Eindelijk blijkt nog dat er bij de Directie bezwaar bestaat om zich op vorenstaanden voet te belasten met het vrachtvrij vervoer naar Maarsbergen van Amsterdam 10 groote fusten soep daags, en zulke, uit hoofde het te vreezen is, dat de andere goederen dientengevolge zouden worden beschadigd."

Correspondentie

Ook het overzicht van de ingekomen stukken zoals dat in de verslagen is opgenomen, biedt een aardig inzicht in de problemen waarmee de 'heeren Directeuren met het dagelijksch beheer belast' te maken kregen. Hierna vindt u iets uit het verbaal van 22 maart:

"Tot de behandeling der verder ingekomen stukken overgegaan zijnde, worden achtereenvolgens ter tafel gebragt: (...)

2e. Van den Adjudant van dienst van Z.M. den Koning [Willem III], met dankzegging namens Hoogstdezelve voor den extra trein, welke op den

Litho van Alexander VerHuell, naar aanleiding van de watersnoodramp van 1855 (coll. G.A. van Beek).

Toelichting: Onder het plaatje geheel links boven (slecht te lezen) staat: (Markus 12:43) "En Jezus, Zijne dicipelen tot Zich geroepen hebbende, zeide tot hen: Voorwaar Ik zeg u, dat deze arme weduwe meer ingeworpen heeft, dan allen, die in de schatkist geworpen hebben." Onder het plaatje rechts boven staat: (Lucas 10:37) "En hij zeide: Die barmhertigheid aan hem gedaan heeft. Zoo zeide dan Jezus tot hem: Ga heen, en doe gij desgelijk."

11e dezer kosteloos beschikbaar is gesteld van Arnhem naar Veenendaal, met verzoek om voor de overige extra treinen als gewoonlijk de kosten in rekening te willen brengen. Beide welke vorenstaande missives worden aangenomen voor notificatie.

3e. Twee rapporten van den heer Ingenieur der Maatschappij, dd. 16 en 20 dezer: bij het eerste werden, naar aanleiding van het door hem met de heren Vice-President en Ingenieur Werktuigkundige gehouden plaatselijk overleg, onderscheiden denkbeelden en maatregelen tot bevestiging en herstel van de baan en der kunstwerken op het gedeelte tusschen de Jufferschans en Veenendaal opgegeven en aan de Vergadering onderworpen, terwijl bij het tweede ter kennis der Vergadering werd gebracht, dat in den avond van den 20ste dezer opnieuw over eene lengte van plm. 50 ellen eene verzakking heeft plaatsgehad. De secretaris lecture gehouden hebbende van alle de vorenstaande rapporten, waaruit onder anderen blijkt dat aan het herstel van de baan op het verzakt gedeelte, reeds met alle mogelijken ijver wordt gearbeid en dat de heer Hoofdingenieur Orth zich in de Conferentie, welke den 20ste dezer in loco is gehouden, zich volkomen heeft verenigd met de wijze, waarop bij dat herstel wordt te werk gegaan, bragt de President de onderscheidene punten, welke in die rapporten ter sprake zijn gebracht, in behandeling. De Vergadering daarbij in het algemeen ten volle goedkeurende, hetgeen door de heeren Ingenieurs tot herstel van de baan is verrigt, vereenigt zich in het bijzonder met het voorstel om thans geen gevolg te geven aan het vroegere denkbeeld om eene hulpbrug over de brug aan het Station Veenendaal te doen daarstellen, maar wordt den heer Ingenieur Werktuigkundige de meest algemeene volmacht verstrekt, om de werken tot afdamming van de gedachte brug en de daaraan noodige herstellingswerken, in overleg met den heer Ingenieur, binnen de kortst mogelijken tijd te doen uitvoeren.

4e. De President vestigt voorts de aandacht der Vergadering op de bepalingen der Wet van 21 December 1853, betreffende het bouwen, planten en maken van werken in de nabijheid van Vestingwerken, en

Nol. 30. Amst. 1855

Utrecht den 4. Mei 1855.

1869.
Onderwerp

Verpleging der
noodlijdenden uit
Veenendaal

Er houdt u te zeggen Mr. U dank voor
den goetwilligen overdoet van den dag
geleget in de Zee van de Zee belangloze
verzorging der aanwezige wonden en
de alreer verplegende noodlijdenden uit
Veenendaal, terwyl het U nimmer te
veel moede heeft ond naar de rampen
veroorzaken van de verpleging hier in het
stade te verplegen, en aan haar door U
degeven steeds met volharding tege behoort

De Commissie belast met de Verpleging
van de noodlijdenden uit Veenendaal

M. J. van der Loo
Voors.

Maurits van der Loo
Secretaris

Van Huis P. Adèr
Med. Doctor
te
Utrecht

Bedankbrief van 'De Commissie belast met de verpleging van de noodlijdenden uit Veenendaal' aan de Utrechtse arts P. Adèr, voor zijn inzet bij de verzorging van de Veenendaalse vluchtelingen in de Geertekerk (coll. Historische Vereniging).

stelt op grond daarvan aan de Vergadering voor om aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, in verband met de omstandigheid dat de thans uitgevoerd wordende werken binnen de kring van het fort aan de Buurtsteeg zijn gelegen, opgave te doen van de wijze, waarop de baan tussen de Jufferschans en Veenendaal thans op sommige punten bevestigd en vernieuwd wordt, onder opmerking dat de Directie vertrouwt, dat daartegen bij de Genie geenerhande bezwaar zal bestaan. Aan de Secretaris wordt, nadat de Vergadering dit denkbeeld heeft goedgekeurd, opgedragen de daartoe strekkende missive te ontwerpen, welke zonder restructie zal worden afgezonden.

Verder worden ter tafel gebracht de volgende missives:

5e. Van de Commissie tot verpleging der Noodlijdende uit Veenendaal te Utrecht, dd. 21 dezer, daarbij vergunning vragende voor sommige dezer noodlijdenden om zich kosteloos naar Veenendaal te begeven, ten einde naar hunne aldaar achtergebleven goederen onderzoek te doen en voorts aldaar of in de omstreken werk te zoeken. De vergadering niet ongenegen zijnde aan dit verlangen onder de noodige beperkingen te voldoen, wordt de gedachte missive in handen gesteld van de heeren Vice-President en Schanze, met verzoek dienaangaande met de gedachte Commissie in overleg te willen treden.

6e. Van dezelfde Commissie, dd. 21 dezer, No. 20, houdende verzoek dat aan een 50 à 60-tal dier noodlijdenden bij den spoorweg werk moge worden verschaft, in welk geval de Commissie te Veenendaal of omstreken een gebouw tot huisvesting dier personen zal trachten te doen opslaan. De Vergadering in aanmerking nemende, dat gedacht gebouw weinig vroeger dan de baan zelve zal kunnen gereed zijn, is uit dien hoofde van oordeel dat gedachte maatregel niet aan het beoogde doel zoude beantwoorden, zoodat daarin dezerzijds niet behoort te worden getreden. Van welke zienswijze aan de Commissie schriftelijk zal worden kennisgegeven."

De brug bij De Klomp

We eindigen met een gedeelte uit het verbaal van 29 maart, waarin de moei-

Wist u dat...

- het watersnoodmonument aan de Kerkewijk/Stationssingel is uitgevoerd in schokbeton met een bovenlaag van Franse kalksteen en dat deze zuil werd vervaardigd door Steenhouwerij Van Manen uit Veenendaal naar een ontwerp van G.C. Stuijvenberg?

lijkheden die zich voordoen bij het herstel van de spoorbrug bij station De Klomp aan de orde komen:

“Voorts berigt de heer Ingenieur Werktuigkundige dat hij in verband met de zeer geringe val van het water aan de brug te Veenendaal tot de overtuiging is gekomen, dat het beste middel ten einde die brug weder door rijtuigen te kunnen doen passeren daarin bestaat om dezelve geheel met zand aan te vullen en zodoende te steunen, in welk geval de waterloozing door middel van kokers zoude moeten plaats hebben. De verdere daling van het water zou dan behoeven te worden afgewacht, alvorens gedachte brug te kunnen afdammen en de betonstorting daaronder te brengen, terwijl altijd het leggen eener noodbrug blijft voorbehouden, wanneer de noodzakelijkheid daartoe later mogt blijken te bestaan. Op grond van welk een en ander de Heer Schanze de Vergadering verzocht hem tot de bedoelde aanvulling der brug met zand te willen magtigen. Bij de daarover gehouden deliberatien gaf de heer Ingenieur te kennen, dat ook naar zijne overtuiging zoodanige aanvulling het middel was om de voormelde brug het spoedigst weder te kunnen passeren, doch dat het gevaar daarbij niet uit het oog mogt worden verloren, dat de schade aan de brug zelve grooter werd dan bij het tijdig afdammen der fundering en het voorzien van dezelve door eene betonstorting, het geval geweest zoude zijn.”

Aangezien men het gewenst achtte de schade tot een minimum te beperken en het treinverkeer op korte termijn weer goed op gang te krijgen, ontving de heer Schanze de nodige volmachten om de gewenste maatregelen te nemen. Op 8 april 1855 passeerde de eerste trein Utrecht-Arnhem weer station Veenendaal (De Klomp).

Gert A. van Beek

SELECTIE VAN BRONNEN

Gewoonlijk wordt de bronvermelding gekoppeld aan de verschillende artikelen, maar in dit themanummer leek een totaaloverzicht van het gebruikte bronnenmateriaal en publicaties het meest op z'n plaats. Dit overzicht pretendeert overigens geen uitputtende bibliografie te bieden!

Bij de gedrukte bronnen is het opvallend dat er na de vloed vrij veel geschriften zijn uitgegeven vanuit een christelijke levensovertuiging. Dat betreft zowel uitgaven van Drukkerij Jac. van Hardeveld en Boekhandel H. Burck te Veenendaal als van Wed. D.R. van Wermeskerken en H.C.A. Campagne te Tiel, G.J. Tieme & D.A. Tieme te Arnhem en Kemink en Zoon te Utrecht. Om de lezer te laten voelen hoe men zo'n 150 jaar geleden een dergelijke gebeurtenis beleefde, is op sommige punten in dit nummer het toenmalige taalgebruik gehandhaafd.

Manuscripten en andere archivalia

Aantekeningen Nederlandse Spoorwegen over de Watersnood 1855, Nederlandse Spoorwegen, Utrecht

Gert A. van Beek, *Archief Watersnood 1855*

Gemeentearchief Veenendaal, met dank aan Henk Jochemsen en Gert Groenleer

Lijst van de 481 Veenendaalse mannen, vrouwen en kinderen welke op zondag 11 maart 1855 en de dagen daarna in de Ned. Herv. Geertekerk in Utrecht gehuisvest waren
Autografisch handschrift van wijlen den heer Izaac van Schoonhoven

Boeken en brochures

Ds. J.H. Bösken, *Toespraak naar Klaagliederen 11:21-23, gehouden tot de uit den Watersnood geredde Veenendalers, tijdelijk gehuisvest in de Geertekerk te Utrecht, Veenendaal z.j.* (Drukkerij Jac. van Hardeveld)

D.J. Glimmerveen, *Gedenkschrift van de Dijkbreuken en Overstromingen in de provincien Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland, in Maart 1855*, Amsterdam 1855 (Weijtingh & van der Haart)

Ds. F.C. van den Ham, *Christus, de Weg, de Waarheid en het Leven. Drie leerredenen. Uitgegeven ten behoeve van Veenendaals noodlijdenden door de overstroming*,

Utrecht 1855 (Kemink en Zn)

Korte Beschrijving van den Watersnood in Maas en Waal in Maart 1855. Met een kaartje van Maas en Waal en eene uitslaande plaat voorstellende de Dijkbreuk te Dreumel, Tiel 1855 (H.C.A. Campagne)

B. Nieuwenhuis, *Gedicht op de Watervloed van Veenendaal, veroorzaakt door de doorbraak in de Grebbedijk nabij de hofstede De Doove op den 5e maart 1855 omstreeks 12 uur in de voormiddag, Veenendaal, juli 1855*

G. Nijhuis, *Na Veertig Jaren. 5 Maart 1855 - 5 Maart 1895. Gedachtenisrede ter herdenking van den Watervloed in de Geldersche Vallei; en Na Veertig Jaren. Gedachtenisrede van den Watervloed te Veenendaal op den 5en Maart 1855. Uitgesproken in de Herv. Kerk te Veenendaal op Dinsdag 5 Maart 1895, Veenendaal z.j. (H. Burck)*

Mr. W. van de Poll, *Schets van den Watervloed in Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland in Maart 1855, Tiel 1855 (Wed. D.R. van Wermeskerken)*

Mr. L.A.J.W. Baron Sloet en H.F. Fijnje, *Beschrijving van den Watervloed in Gelderland, in Maart 1855, Arnhem 1856 (G.J. Tieme & D.A. Tieme)*

Dr. J. G. Thoomes, *Vier eeuwen Veenendaal, Wageningen 1949 (H. Veenman & Zonen)*
Toen het water kwam... Herdenking van de watersnood die Veenendaal teisterde, honderd jaar na de ramp op Zaterdag 5 Maart 1855 in de Grote Kerk op de Markt, Overberg 1958 (Jac. Huibers)

Rik Valkenburg, *Toen de vloed over het land raasde. Verhalen, tekeningen, foto's, impressies en documentatie over de watersnood van 1855, Ede 1995 (F.H. Hardeman)*

Verslag der Algemeene Commissie te Amsterdam ten behoeve van de Noodlijdenden door den Watervloed, in den provincien: Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland, in Maart 1855, Amsterdam 1855 (C.M. van Gogh)

Artikelen in kranten en tijdschriften

'Veenendaal dertig jaar geleden, Maart 1855', in: *Amerongsche Courant*, 5 Maart 1885

Diverse jaargangen van *Arnhemse Courant*, *de Rijnpost*, *De Vallei*, *Trouw*, *Utrechts Nieuwsblad*, *Veenendaalse Courant*, *Utrechts Katholiek Dagblad*, *Gereformeerd Weekblad* en *Reformatorisch Dagblad*

Gert A. van Beek, 'Hij doet de grote waat'ren zwellen'; 'Hier scheen ons 't water t'overstromen', in: *Boxallerlei*, dec. 1981, sept./okt. 1995

'De grote Watervloed van 1855'; 'Doorbraak de Grebbedijk'; 'Gelderse Vallei geleek een binnensee'; 'Wageningen, Bennekom en Ede namen tal van evacués op'; 'De Watervloed van 1855', in: *De Grebbepost, streekblad voor de Grebbe*, 26 februari - 2 maart 1955, 5e jrg (Wageningen)

Adriaan P. de Kleuver in *Het Scheepje/Triangelklanken*, 5 maart 1955 - 15 februari 1955

Diverse jaargangen van *Oud Veenendaal*, Historische Vereniging Oud Veenendaal

Dr. J. G. Thoomes, 'Veenendaal herdacht de Watersnood', in: *Jaarboek 'Oud Utrecht'* (1955)

Wageningse Courant, Nieuws- en advententieblad, 8 maart 1855

GEDENKTEKENS VAN DE WATERSNOOD VAN 1855

Een rijtoer met de auto op een prachtige zaterdagmiddag in de zomer langs diverse plaatsen waar het water in maart 1855 behoorlijk heeft huisgehouden zal voor veel leden van Oud Veenendaal niet zo'n vreemd idee zijn. Er is namelijk in onze regio nog wel het een en ander te zien wat aan die ramp herinnert.

Als we - om in de Betuwe te beginnen - over de dijk in Dreumel rijden, komen we daar een vrij groot monument tegen met op de gedenksteen de tekst: "En ter herinnering aan de Watersnood van 1855". Hier een foto van nemen kan geen kwaad, aangezien er verder in de hele Betuwe geen gedenktekens meer te vinden zijn die de herinnering aan de ramp levend houden. Wel zijn er langs de Neder-Rijn diverse 'wielen' te bespeuren, die als het ware 'natuurlijke getuigen' zijn.

Een aanrader is ook om via de Grebbedijk naar het pontveer Wageningen-Opheusden te rijden. Links van de Veerweg ligt het landgoed 'De Doove', waar zich op de bewuste zondag en maandag het drama voltrok dat zoveel levens in Veenendaal eiste. Het is leerzaam om tevens een kijkje te nemen bij het pontveer Ingen-Elst of Maurik-Amerongen. De dijkdoorbraak van toen is op deze plekken nog goed waar te nemen.

Een andere herinnering vinden we in de bovendorpel boven de achterdeur van de woning van de familie Krijgsman aan de Rijnsteeg 1 in Amerongen. Volgens sommige vermeldingen zou het dak van dat huis er door het kruien-de ijs zijn afgerukt, andere bronnen melden dat het hele huis werd verwoest. Keren we terug naar Veenendaal, dan zien we in het plantsoen aan de Kerkewijk/Stationssingel de gedenkzuil. Op de foto hiernaast is de tekst goed te lezen.

Tekst op het monument in het plantsoen aan de Kerkewijk/
Stationssingel (*coll. G.A. van Beek*).

Op de Markt treffen we in het Historisch Museum 'Het Kleine Veenloo' prachtige schilderijen en foto's aan die betrekking hebben op de watersnood. Ook staat daar de inktpot te pronken met de inscriptie:

"Aan Mr. S. Baron van Heemstra, Commissaris des Konings in de Provincie Utrecht. Aangeboden door de Commissie voor de noodlijdenden door den watersnood te Veenendaal. Uit erkentelijkheid voor verleende hulp en bijstand gedurende den watersnood van 1855."

De gedenksteen met de inscriptie: "Hoogte van den vloed op den 10 Maart

1855, H. van Schoonhoven lz.”

Deze was ooit ingemetseld
waaggebouw aan de
Overblijfselen van de
wiel achter station
(Dr. Hoolboomweg)
aan de Hoofdweg in
Voordat wij de ge-
binnenrijden, ne-
kijkje op de
brak immers op
de Munnikenheul.
men het plein van
betreedt, is aan
van de brug de
“Overstroming
aangebracht.

Inktpot (coll. Sotheby's Amsterdam).

aan de Arnhemseweg in Leusden is rechts van de hoofdingang de gedenk-
steen “Hoogte van het Rijnwater op de 14 Maart bij de doorbraak van den
Grebbeijk. Anno 1855” ingemetseld.

Tot besluit kunt u de Geertekerk op Geertekerkhof 23 in Utrecht van buiten
nog bewonderen. Dat is immers de kerk waar 481 Veenendaalse vluchtelin-
gen naar toe werden gebracht tijdens de vloed. Dat gebeurde ook in de Oude
Kerk van Veenendaal en in molen op de Meulenpol (= Molenstraat). Die
molen, van molenaar Klomp, werd door een orkaan in 1860 verwoest, de
Oude Kerk staat er gelukkig nog.

Tot slot wijs ik u nog op een wat ver weggestopt watersnoodschilderij dat in
het gemeentehuis van Veenendaal te bewonderen is. En verder zijn er
natuurlijk foto's in de archieven die betrekking op de ramp hebben.

ontbreekt evenmin.
in de zijmuur van het
Prins Bernhardlaan.

ramp zijn verder het
Veenendaal-De Klomp
en het Spinnemeer
Ederveen.

meente Renswoude
men we te voet een
Slaperdijk. Die

9 maart door bij
En even voordat
het kasteel
de linkerzijde
gedenksteen
- 9 Maart 1855”

In de Dorpskerk

Gert A. van Beek

DE UTRECHTSE GEERTEKERK

Gewoonlijk is dit in rode baksteen opgetrokken godshuis niet voor toeristen of nieuwsgierige bezoekers te bezichtigen. Aangezien een beschrijving van de watersnoodramp van 1855 niet volledig is wanneer geen aandacht wordt geschonken aan deze kerk, verleende het Kerkelijk Bureau mij toestemming het gebouw aan het Geertekerkhof te bezoeken.

Van oorsprong is de Geertekerk een laatromaanse hallenkerk, die tussen 1256 en 1259 in witte turfsteen gebouwd werd. De pijlers van het schip bewaren de herinnering aan deze historische zaalkerk. Rond 1300 werd de toren gebouwd en die vormt een zichtbare overgang van de Romaanse naar de Gothische bouwstijl. De solide Romaanse toren met het dwergfries onder de spits bezit een Gothische vlakindeling van blinde boognissen en spitsboog-galmvensters. Er hangen twee luidklokken in, respectievelijk uit 1477 en 1506. In de eerste helft van de 14e eeuw werd het kerkgebouw verlengd met dwarsschip en koor tot een kruisbasiliek. In de tweede helft van die eeuw werd het vergroot door zijbeuken aan weerszijden van het schip. Jacob van der Borch voegde tussen 1444 en 1475 de sacristie en de zijkapellen naast de toren toe.

Op 24 augustus 1566 werd de Geertekerk door de Beeldenstorm getroffen en in 1581 werden de resterende beelden en altaren radicaal uit het gebouw verwijderd. Vooral de 19e eeuw is de kerk bijna noodlottig geworden. Een halve eeuw lang praatte men over verkoop en afbraak, omdat het kerkgebouw geen functie meer had. Gelukkig ging dat niet door. In 1954 werd de kerk aan de Remonstrantse Gemeente verkocht. Na een grondige restauratie verrees zij in volle glorie en werd zij op 1 december 1956 weer in gebruik genomen. De 17e-eeuwse kansel is uit de Remonstrantse kerk te Zevenhuizen afkomstig. Het orgel werd in 1802 door Jos Strümphler

Geertekerk, Utrecht.

gebouwd, en is afkomstig uit de Doopsgezinde kerk in De Rijp. Het doopvont is van Pieter d'Hont, de decoraties zijn van Antoinette Gispén en de glas-in-lood ramen van Johan Dijkstra. De ramen beelden uit: Pinksteren, Mozes en Paulus' bekering.

Veenendalers in de Geertekerk

Voor het passeren van de grote deur van de Geertekerk heb je nu geen bewijs van toegang meer nodig. Anderzijds gaan de gedachten terug naar wat zich hier in 1855 afspeelde. Zo was er vreugde vanwege de geboorte van een kindje, maar ook verdriet vanwege een plotseling sterfgeval. Na vele jaren stond ik als rasechte Veenendaler zonder angsten midden in

dit bedehuis een ogenblik stil. Het grijpt je aan als je weet dat honderden andere Veenendalers hier destijds noodgedwongen hebben moeten bivakkeren. Ontredderd en ontroostbaar hebben ze hier rondgedwaald, beloerd en bekeken door nieuwsgierige Utrechtse.

In gedachten zag ik op die zondag 18 maart 1855 ds. J.H. Bösken (in plaats van de voormalige Veenendaalse predikant F.C. van den Ham, die door ziekte verhinderd was) op de kansel staan. Voor de gevluchte Veensen preekte hij uit de Klaagliederen van Jeremia 3:21-23: "Dit zal ik mij ter harte nemen, daarom zal ik hopen. Het zijn de goedertierenheden des HEEREN, dat wij niet vernield zijn, dat Zijn barmhartigheden geen einde hebben. Zij zijn allen morgen nieuw, Uw trouw is groot." Laatstgenoemde dominee, die toen in Utrecht stond, schreef een bundel van drie preken onder de titel *Christus, de Weg, de Waarheid en het Leven*. Deze bundel werd uitgegeven ten behoeve van Veenendalers die als gevolg van de overstroming verarmd waren.

Herinneringen

Natuurlijk ging ik ook op zoek naar de 16-armige luchter die de kerkenraad der Remonstrantse Gemeente van Utrecht dankzij het geld dat men vanuit Veenendaal had ontvangen (f 1.000,-) had kunnen kopen van de Hervormde Gemeente in Breskens, evenals naar de toen aangebrachte gedenkplaque. Door de Geertestraat, Tolsteegzijde en Oudegracht vervolgde ik mijn tocht door Utrecht. Liepen hier destijds ook niet de oude mannen en de vrouwen met de zuigelingen op de arm die met een extra trein uit Veenendaal waren aangekomen?

Gert A. van Beek

Wist u dat...

in 1856 burgemeester H.G. van der Poel een aantal bedelbrieven verstrekte en dat de houders daarvan allemaal arme drommels waren die tijdens de watersnood van 1855 hun weinige hebben en houden hadden verloren en toestemming kregen om in de straten van o.a. Utrecht en Amersfoort te lopen?

MIJMERINGEN VAN HERMAN JANSEN

Precies 100 jaar nadat Veenendaal door een grote watersnoodramp was getroffen, beierde op zaterdagmiddag 5 maart 1955 de (nood)klok van de Oude Kerk op de Markt.

In het plantsoen op de Kerkewijk/Stationssingel speelde Harmonie Caecilia
Gezang 303:1:

“O Heer”, die daar des hemels tenten spreidt,
en wat op aard is, hebt alleen bereid,
het schuimig, woedig meer kunt maken stille,
en alles doet naar Uwen lieve wille,
wij slaan het oog tot U omhoog,
die ons in angst en nood,
verlossen kondt, tot aller stond,
ja zelfs ook van den dood.”

De onthulling van het watersnoodmonument door Gerrit van Wijk (15 jaar) en Herman Jansen (8 jaar), nazaten van de slachtoffers van die ramp, vond plaats op een steenworp afstand van de plek waar in 1855 Geertrui, Cornelis, Hendrikje, Gerritje, Jacob van Wijk en de heer C. Jansen waren verdronken. Voorzitter D. Sandbrink van de herdenkingscommissie bood de twee jongens het boek *Vier eeuwen Veenendaal* aan. Een van deze bundels mocht ik later inzien. Met een sierlijke zwarte letter staat daar in geschreven:

*Aangeboden aan:
GERRIT VAN WIJK
ter herinnering aan het feit
dat hij samen met
HERMAN JANSEN
op 5 Maart 1955 te Veenendaal
het monument onthulde dat werd
opgericht bij de herdenking van
de Watersnood van 1855*

Gert van Wijk en Herman Jansen onthullen het watersnoodmonument (5 maart 1955)
(coll. G.A. van Beek).

In het boek van Rik Valkenburg, *Toen de vloed over het land raasde* (zie de aanbieding in dit nummer) komt de heer Van Wijk aan het woord. Nu willen we u kennis laten maken met Herman Jansen, tegenwoordig huisarts. Hij heeft zijn herinnering aan dit plechtige moment aan het papier toevertrouwd:

“Op 5 maart 1955 mocht ik - bijna 9 jaar oud - een wel zeer officiële plechtige handeling verrichten, namelijk de onthulling van het watersnoodmonument. 100 jaar tevoren verdronken op die plek in Veenendaal een bet-overgrootvader en vijf van zijn kleinkinderen, doordat hun boot omsloeg. De Rijn dijk was doorgebroken ter hoogte van de Blauwe Kamer bij de Grebbeberg. Hoe ontzettend hoog het water toen stond, is te zien aan de hoogte van de zuil. Regelmatig bij een bezoek aan mijn ouders in het ‘Veen’ kom ik langs het monument; dan verbaas ik mij over die hoogte. Onvoorstelbare hoeveelheden water moeten vanuit de rivier zijn gekomen: regenwater, smeltwater en ijsschoten... enorm. Sinds ik

mijn praktijk begon, leef ik onder Rijnniveau. Het hoge water - record-hoogte deze eeuw - hield ik deze winter [1993/1994] zorgvuldig in de gaten. Het stond nog circa 2 meter beneden de dijk. Soms twee maal per dag ging ik kijken hoe hoog het steeg: Is de dijk hoog en sterk genoeg? Gelukkig was er geen doorbraak of overstroming. Ik vraag mij af: Hoe hoog komt het water, als de Betuwe volloopt? Dan denk ik aan de 3 meter hoogte bij Station Veenendaal in 1855.”

Herinneringsmedaille uitgereikt aan W.C. Wolleswinkel vanwege zijn inzet bij de watersnoodramp (coll. G.A. van Beek).

In 1994 verhuisde Herman W. Jansen naar een dijkhuis op de Rijndijk in Driel (gemeente Heteren), met een fraai uitzicht over de uiterwaarden en de Rijn.

“Geweldig, zo’n rivier met schepen voor pret en brood, de strangen, het vee, hazen, vogels, boeren, vissers en recreanten, een wijds landschap. De Griekse wijsgeer Socrates zei eens: ‘Je stapt nooit twee keer in dezelfde rivier’, waarmee hij bedoelde: de rivier verandert steeds, telkens is er ander water. Zo is het ook met de Rijn in mijn omgeving, en... stroomt niet alles om en in ons? Deze rivier - voor mij een vriend - ik houd hem in de gaten: door 1855 en het monument ben ik gewaar-schuwd: hij kan vijandig zijn.”

Zo leeft de herinnering aan de ramp van 1855 ook nu nog voort.

Gert A. van Beek

WATER IN DE VALLEI

Vooruitblik op de bijeenkomst van 23 maart a.s.

Op de eerstvolgende bijeenkomst van Oud Veenendaal, donderdag 23 maart 2000, hoopt de heer J.A. Aanen een lezing te verzorgen over ***Water in de Vallei***. Dit onderwerp sluit nauw aan bij het thema van dit nummer.

De heer Aanen zal zijn verhaal vooral toegespitsen op Veenendaal en zijn directe omgeving. Beginnend met een aantal theorieën over het ontstaan van de Gelderse Vallei, neemt hij ons mee in een vogelvlucht door de tijd. Daarbij zal duidelijk worden dat water in de Vallei altijd een essentiële en zelfs beslissende factor was. In zijn lezing zal de heer Aanen ook aandacht besteden aan de relatie tussen de Vallei en andere gebieden, die elkaar over en weer beïnvloedden.

Om u een alvast indruk te geven, noemen we u een aantal vragen, die op 23 maart a.s. aan de orde zullen komen:

- Wat heeft het ontstaan van het Zwarte Woud in Duitsland te maken met het ontstaan van de Gelderse Vallei?
- Waardoor komt het voor Nederland vrij zeldzame verschijnsel 'artesisch water' in de Vallei veelvuldig voor? [artesisch water = onder druk opborrelend grondwater]
- Liep er ooit een Rijnarm door de Vallei, langs de locaties van het huidige Veenendaal en Amersfoort, naar het IJsselmeer?
- Waarom besloot men om het Amsterdam-Rijnkanaal *niet* in de Vallei aan te leggen?
- Waarom waren er vanaf 1595 zoveel overstromingen in de Vallei? Hierbij zal uiteraard de nadruk liggen op de laatste overstroming, die van 1855, maar ook de penibele situatie van 1995 komt ter sprake.

Gezien de onderwijsachtergrond van de inleider kunt u rekenen op een boeiende avond!

B

BOEKBESPREKING

H. van 't Veld, *Tussen dichters. Van Hondzenelleboog tot Dichtersbuurt*, Veenendaal 1999, 52 pag., ISBN 90-9012950-2 (Ichthus-college, tel. 0318-543210)

Het Ichthus-college verrees in 1988/'89 in de wijk die nu bekend staat als 'de dichterswijk'. De suggesties voor de straatnamen in die wijk zijn afkomstig van deze school. Zoiets legt natuurlijk bepaalde verplichtingen op, bijvoorbeeld: ervoor te zorgen dat de bewoners van deze wijk de nodige achtergrondinformatie krijgen over de straat waarin ze wonen. Ter gelegenheid van de unilocatie die de school in 1999 kon realiseren, stelde de oud-rector, zelf neerlandicus, daarom dit leuke naslagwerkje samen. Een zeer onderhoudend geschreven boekje.

P. Will, *Veenendaal, straat in straat uit*, Veenendaal 2000, 96 pag., ISBN 90-800580-5-X, winkelwaarde f 15,-

Tegelijk met dit nummer ontvangt u een 'tegoedkaart' waarmee u een gratis exemplaar van dit unieke overzichtswerkje, van de hand van onze oud-administrateur P. Will, in ontvangst kunt nemen. Dat is het eerste geschenk dat u als lid van Oud Veenendaal in dit lustrumjaar ontvangt.

Na een heldere historische inleiding worden alle straatnamen uit heden en verleden in alfabetische volgorde besproken. Dit leuk geïllustreerde naslagwerkje is tot stand gekomen in nauwe samenwerking met de werkgroep 'Dialect, veldnamen, straatnamen en bijnamen' van de historische vereniging. Een fraai en origineel geschenkboekje!

**C. van der Linden, *In de luwte van Prattenburg*, uitg. C. van der Linden, Bunschoten (tel. 033-2983989), 158 pag., prijs f 24,50
ISBN 90-9013371-2**

De ondertitel van dit boek luidt: *Oorspronkelijke verhalen en alledaagse belevenissen van medebewoners op het landgoed Prattenburg; uit de Van der Linden-historie*. Daarmee is de inhoud kernachtig samengevat. Het gaat niet in de eerste plaats om de bewoners van het kasteel, maar om het dagelijkse leven en werken van de familie Van der Linden, die een boerderij bewoonde die tot het landgoed behoort, de Lindenhoeve. Fraai geïllustreerd en voorzien van genealogische overzichten. Aanbevolen! Het boek is behalve bij de auteur ook verkrijgbaar bij boekhandel Van Kooten in de Zandstraat.

J JAARVERSLAG 1999

Bijeenkomsten

De bijeenkomsten van 1999 vonden plaats op 1 april, 16 juni, 23 september en 25 november. Er werden lezingen gehouden over *Rik Valkenburg* (door de heer A. Valkenburg), *Monumenten in de kast en op straat* (door H. Henzen, P. Will en D. Bouwhuis namens de werkgroepen Documentatie/beeldmateriaal en monumenten van de vereniging), *Boerderijen in en om Veenendaal* (door de heer H. Dekker) en *Veenendaal toen* (door de heer Sjoerd de Jong). De werkgroep genealogie had een bijeenkomst op 19 oktober 1999. Alle bijeenkomsten konden weer gehouden worden in De Meent, dankzij de welwillende medewerking van directie en personeel van dit verpleeghuis. De maart-bijeenkomst was, zoals gebruikelijk, tevens de jaarvergadering. Het jaarverslag van de secretaris en penningmeester werden goedgekeurd en gaf geen van de aanwezigen aanleiding tot op- of aanmerkingen. De kascontrolecommissie, bestaande uit de heren C. de Kruijff en E. van Burken positief advies. In het bestuur kwam geen wijziging.

Overige activiteiten

Het bestuur is in gesprek met gemeente en bibliotheek over de invulling van het documentatiecentrum voor de vereniging in de nieuwe vestiging van de bibliotheek; inmiddels staat vast dat de vereniging daar 100 m2 krijgt.

Het september-nummer van het blad werd samen met de Veenendaalse winkeliersvereniging "Handel en Nijverheid" gemaakt, ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van die vereniging. Er is geregeld overleg met Historisch Museum Het Kleine Veenlo. De heer D.J. Bouwhuis vertegenwoordigde de historische vereniging ook dit jaar in de Monumentencommissie. De meeste werkgroepen waren weer actief; het bestuur had diverse contacten met werkgroepen; thans bestaan de werkgroepen industriële geschiedenis, veldnamen/dialect, monumenten, documentatie/beeldmateriaal, kerk-geschiedenis en genealogie.

Medewerkers

Ook in 1999 kon de historische vereniging rekenen op steun en hulp van verschillende vrijwilligers. Graag maken we als bestuur van de gelegenheid gebruik om op deze plaats hiervoor onze dank uit te spreken. In het bijzonder de leden van de werkgroepen en de redactie, die belangeloos tijd en energie steken in verenigingsactiviteiten.

Ledental

Per 31 december 1999 telde de vereniging 573 leden.

J JAARVERSLAG PENNINGMEESTER

REKENING 1999

<u>Inkomsten/uitgaven terzake van:</u>	<u>Inkomsten</u>	<u>Uitgaven</u>
A. Contributies en donaties	f. 17.139,00	f. 0,00
B. Bijdragen van sponsors en subsidies	f. 1.000,00	f. 0,00
C. Bankrenten en –kosten	f. 1.012,90	f. 22,31
D. Uitgaven (boeken e.d.)	f. 1.196,95	f. 0,00
E. Blad Oud Veenendaal	f. 2.365,70	f. 16.890,93
F. Lezingen/bijeenkomsten	f. 25,00	f. 812,85
G. Werkgroepen, commissies en documentatie	f. 0,00	f. 107,10
H. Administratie	f. 36,30	f. 1.114,30
I. Bestuurskosten	f. 675,00	f. 1.346,25
J. Contributies en lidmaatschappen van andere instellingen en organisaties	f. 0,00	f. 252,90
K. Diversen	<u>f. 0,00</u>	<u>f. 30,00</u>
Totaal	f. 23.450,85	f. 20.576,64
Voordelig saldo		<u>f. 2.874,21</u>
Algeheel totaal	f. 23.450,85	f. 23.450,85

BALANS PER 31 DECEMBER 1999

ACTIVA

Saldi:

Kas	f.	375,20
Bank (ver. rek.)	f.	1.511,22
Bank (rend. rek.)	f.	25.666,72
Postbank, giro	f.	11.852,74
Depot PTT Post	f.	75,00
Nog te ontvangen cont.	f.	0,00
Idem, overige	f.	250,00
Overige bezittingen		<u>PM.*</u>
Totaal	f.	39.730,88

PASSIVA

Eigen vermogen 1 jan. 1999	f.	7.434,17
Voordelig resultaat 1999	<u>f.</u>	<u>2.874,21</u>
Eigen verm. 31 dec. 1999	f.	10.308,38
Voorziening lustrumboek	f.	15.000,00
Nog te betalen posten	f.	0,00
Vooruit ontvangen contributies over 2000	f.	14.422,50
	f.	39.730,88

Toelichting bij de jaarstukken 1999

- PM* Staat van overige bezittingen: bestaande uit brochures, uitgaven en andere op voorraad gehouden publicaties, bestemd voor de verkoop en/of welkomstgeschenk nieuwe leden.
- A. Contributie en donaties: in 1999 bedroeg het gemiddelde contributiebedrag per lid *f* 28,44 (1998 gemiddeld eveneens *f* 28,44).
- B. Sponsorbijdragen: Vier adverteerders op de bladwijzers hebben samen *f* 1 000,- bijgedragen.
- D. Uitgaven: in 1999 zijn geen nieuwe uitgaven verschenen. De verantwoorde opbrengsten betreffen de verkoop van in voorraad zijn boeken, brochures e.d.
- E. Blad *Oud Veenendaal*: De kosten zijn als volgt te specificeren: drukkosten *f* 13 617,29; enveloppen *f* 962,92; verzendkosten PTT *f* 1 310,72; opmaakkosten *f* 1 000,-. Het september nummer, gewijd aan het 75-jarig bestaan van de Winkeliersvereniging 'Handel en Nijverheid', verscheen in een extra oplage. Deze vereniging nam hiervan 200 exemplaren af en betaalde hiervoor *f* 2064,00.

BEGROTING 2000

<u>Geraamde inkomsten/uitgaven terzake van:</u>	<u>Inkomsten</u>	<u>Uitgaven</u>
A. Contributies en donaties	f. 19.000,00	f. 0,00
B. Bijdragen van sponsors en subsidies	f. 1.000,00	f. 0,00
C. Bankrenten en -kosten	f. 1.000,00	f. 0,00
D. Uitgaven (boeken e.d.)	f. 1.000,00	f. 500,00
E. Blad Oud Veenendaal	f. 250,00	f. 17.200,00
F. Lezingen	f. 0,00	f. 1.000,00
G. Werkgroepen, commissies, documentatie	f. 0,00	f. 1.000,00
H. Administratie	f. 0,00	f. 1.000,00
I. Bestuurskosten	f. 0,00	f. 1.000,00
J. Contributies en lidmaatschappen	f. 0,00	f. 300,00
K. Diversen	f. 0,00	f. 250,00
Totalen	f. 22.250,00	f. 22.250,00

BERICHTEN VAN HET KLEINE VEENLOO

De watersnood van 1855 in 'Het Kleine Veenloo'

Op de eerste verdieping van 'Het Kleine Veenloo' is een speciale afdeling ingericht met attributen die tezamen een indruk geven van de watersnoodramp van 1855.

Allereerst zijn er twee grote schilderijen. Eén schilderij met de titel *Watersnood 1855*, van A. Bouman. Dit schilderij werd rond 1947 gemaakt naar een tekening van J.L. Sörensen uit 1855 en geeft een beeld van het geteisterde dorp, voorzover nog boven water. Een tweede schilderij laat de opvang van *Veenendalers in de Geertekerk te Utrecht* zien en is gemaakt door David v.d. Kellen, 1855.

Na de bewuste ramp vertrokken op 11 maart van dat jaar meer dan 400 mensen in schuiten naar de Rode Haan. Vandaar ging het per trein verder naar Utrecht, waar zij in de Geertekerk werden opgevangen. Maandenlang bivakkeerden zij onder primitieve omstandigheden in deze kerk.

Op dezelfde afdeling liggen in een vitrine verschillende documenten uit de tijd van de watersnood. Onder andere een strooibiljet en een pamflet waarop de *Commissie, belast met de verpleging van noodlijdenden uit Veenendaal* de dagindeling voor deze vluchtelingen aangeeft. Een schel gaf aan wanneer iets ten uitvoer gebracht moest worden. Om 6.00 uur opstaan en wassen. Aansluitend van 6.30 tot 7.00 uur het gebouw schoonmaken. Daarna ontbijt en om 8.45 uur Morgen Godsdienst. Vervolgens waren de vluchtelingen, afgezien van de verplichtte rusttijden, vrij voor het doen van 'eigen werken'. Om acht uur 's avonds werden de vrouwen geacht zich ter ruste te begeven, een half uur later de mannen!

De *Commissie voor hulpbehoevenden uit Veenendaal* gaf ten tijde van de opvang een kaart uit waarmee men gratis de kerk in mocht. Met deze kaart kreeg de bevolking van Utrecht de mogelijkheid 'de stakkers' te gaan bekijken. Het begrip ramptoerisme bestond dus in 1855 ook al. Hoeveel mensen van dit voorrecht gebruik maakten is niet bekend. Een originele toegangskaart tot de Geertekerk is in het museum aanwezig.

BEWIJS VAN TOEGANG

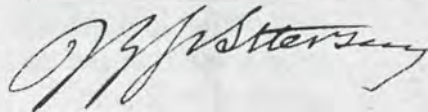
TOT DE GEERTEKERK.

AF TE GEVEN BIJ DE INKOMST.

*De Commissie voor hulpbehoevenden
uit Veenendaal,*

NB. Men wordt vriendelijk verzocht,
geene giften uit te reiken aan de
hulpbehoevenden. Aan den in-
gang der Kerk is eene bus ge-
plaatst.

Deze kaarten zijn kosteloos aan de
Geertekerk te verkrijgen.

Naast het bovengenoemde is meer over de watersnoodramp van 1855 in het museum te zien. We nodigen u graag uit om zelf een kijkje te komen nemen in het museum. Bij de ingang zijn toegangskaarten verkrijgbaar voor de tentoonstelling. Deze toegangskaarten zijn niet gratis, maar geven na betaling van een redelijk bedrag toegang tot het hele museum inclusief de wisselexpositie die tot en met 17 april 2000 loopt. Heeft u een Museumjaarkaart dan kunt u ook nu 'de stakkers' in de Geertekerk (en de rest) gratis bekijken.

Historisch Museum 'Het Kleine Veenloo' bevindt zich aan de Markt 10 te Veenendaal.

Openingstijden: dinsdag tot en met zaterdag van 10.00 tot 16.00 uur.

Rondleiding (voor groepen) op afspraak: tel. 0318-550010, vragen naar de heer Wielhouwer.

Hanneke ten Boske,
bestuurslid

M

MEDEDELINGEN

● Op donderdag 23 maart is de volgende bijeenkomst van Oud Veenendaal gepland. Aansluitend bij dit thema-nummer zal dan het onderwerp 'Water in de Vallei' centraal staan (zie ook pagina 41).

Omdat dit onderwerp zelden wordt belicht, zal het ongetwijfeld een boeiende avond worden, die u natuurlijk niet mag missen!

dus:

- donderdag 23 maart 2000
- de heer J.A. Aanen
- over 'Water in de Vallei'
- in de grote zaal van De Meent, Grote Beer 10
- aanvang 19.45 uur
- de toegang is gratis

● Bij dit nummer vindt u tevens een 'tegoedkaart' ingesloten. Tegen inlevering van deze bon kunt u op de eerstvolgende verenigingsavond gratis het standaardwerkje *Veenendaal, straat in straat uit* in ontvangst nemen. Dit 'verlate' decemberpresentje is bedoeld als eerste geschenk voor de leden van Oud Veenendaal. In dit lustrumjaar volgt er nog meer!

Ook degene die nu lid worden ontvangen een gratis exemplaar. Helpt u hen aan dit cadeautje en onze vereniging aan nieuwe leden?

Oud Veenendaal

Juni 2000

Redactie

Dr R. Bisschop, eindredactie

Drs A.C. van Grootheest

J. Mouthaan, lay-out

H. Henzen

Bestuur

G. Verhoef r.a., voorzitter

Mr R. Ottens, secretaris

W. Brands, penningmeester

D.J. Bouwhuis

J.T. Slok

H. Henzen

Mevr. T. Valkenburg-van Bruxvoort

Secretariaat:

Postbus 1099, 3900 BB Veenendaal, telefoon 0318-552828

Ledenadministratie:

mevr. H. Brands-van Ravenswaaij, Middellaan 77, 3904 LE Veenendaal, telefoon 0318-513650

Werkgroepen en Commissies:

D.J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal, telefoon 0318-528830

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 30,-- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het nieuwe verenigingsjaar.

Druk: Buro Steitner BV

*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

I **INHOUD** *jaargang 15, nummer 2 (juni 2000)*

51	<i>Van de redactie</i>	
52	<i>Over bezetting en bevrijding</i>	J. de Ruiter
61	<i>De distributie van textiel in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog 1939-1945</i>	A. de Vries en J. de Ruiter
81	<i>Hulpgoederen voor Veenendaal</i>	
84	<i>Veenendaalse slachtoffers als gevolg van de Tweede Wereldoorlog</i>	
88	<i>Mededelingen</i>	

Mobilisatie van het Nederlandse leger. Hoofdstraat, augustus 1939 (foto H. Henzen).

VAN DE REDACTIE

Er is al heel wat geschreven over het onderwerp Veenendaal tijdens de Tweede Wereldoorlog. Te denken valt aan boeken van Rik Valkenburg, aan *Dorp in het duister*, van de hand van J. van Barneveld, M. Brink en H. Diepeveen, en aan het boekje van J. Hoedeman, *Veenendaal in de Tweede Wereldoorlog*. Bijna jaarlijks verschijnen er in de plaatselijke huis-aan-huisbladen bovendien zo rond eind april, begin mei weer nieuwe artikelen. Het blijft een boeiend onderwerp, temeer omdat er nog diverse aspecten zijn die verder onderzoek vereisen. Daarnaast zijn er de herinneringen van mensen die de beangstigende jaren van de bezetting bewust hebben meegemaakt. In dit lustrumjaar van de bevrijding leek het ons als redactie goed om ook in *Oud Veenendaal* aandacht te besteden aan dit deel van ons verleden. De rode draad in dit nummer is de vraag welke gevolgen de oorlog had voor de Veenendaalse burger. U vindt allereerst een bijdrage van de heer Joop de Ruiter over zijn herinneringen aan deze periode. Daarnaast treft u een beschrijving aan van het systeem van textieldistributie. Niet alleen de kopers, maar ook veel Veense winkeliers hadden daar intensief mee te maken. Het is echter een vrij onbekend thema uit de geschiedenis van de bezettingsjaren.

Verder vindt u in deze uitgave een nog niet eerder gepubliceerde fotoreportage van de aflevering van Amerikaanse goederen in 1946, en tenslotte de complete lijst met namen van Veenendaalse oorlogsslachtoffers, zoals die voorkomt op het gemeentelijke monument bij het Stationsplein – opdat wij niet vergeten.

de redactie

OVER BEZETTING EN BEVRIJDING

Op 4 mei 1993 verzorgde de heer Joop de Ruiter voor een besloten gezelschap een voordracht over zijn ervaringen tijdens de Duitse bezetting. Op ons verzoek stelde hij zijn verhaal beschikbaar voor publicatie in ons blad.

Geboren ben ik in 1930 in Veenendaal, in het huis waar ik nu nog woon. Mijn ouders hadden een manufacturenwinkel en vier kinderen. Twee oudere zussen en een jongere broer.

Verwacht van mij geen historisch betoog, geen politiek antwoord op de vraag 'waarom', geen rationele verklaring. Ik vertel iets over mijn ervaring, meer nog mijn beleving.

De jaren '40-'45 zijn meer dan een paar jaartallen, meer dan een periode, zelfs meer dan een oorlogstijd. Ik ben erdoor gevormd, het heeft me beïnvloed, mijn waardeoordelen hangen ermee samen, mijn normen zijn erdoor gekleurd, misschien is het een beetje mijn trauma.

Dreiging

Op 10 mei 1940 was ik negen jaar. Veenendaal, een dorp, moest evacueren, een woord dat ik tot dan toe niet kende. We moesten lopen naar Elst, waar

Officiële overdracht van de bank aan Bergambacht, 1941
(foto Joop de Ruiter).

DANKBAAR VEENENDAAL

schenkt bank aan Bergambacht.

(Van onzen correspondent)

BERGAMBACHT, 24 Mei. — Zaterdag is hier ter plaatse de monumentale bank door de burgerij van Veenendaal, als blijk van dankbaarheid voor hetgeen Bergambacht tijdens de evacuatie in Mei 1940 heeft gedaan, officieel overgedragen. Bij het uitbreken van den oorlog bestond er voor de gemeenten in de Grebbestreek, als Veenendaal, een evacuatieplan op papier, dat het eiland Schouwen en Duiveland aanwees als plaats van bestemming. Hoe geheel anders is de uittocht dezer 20.000 menschen verlopen!

Een klein gedeelte van hen werd per trein naar Noord-Holland vervoerd, het overgrootste deel echter moest zich in het dorp Elst (U.) in Rijnaken inschepen, welke allerminst voor personenvervoer berekend waren. Deze terugtocht der 20.000 was er echter een met onbekende bestemming geworden, toen de vaart voorbij Rotterdam niet mogelijk bleek.

Men is toen maar aan wal gegaan waar zich een gelegenheid voordeed. Het bleek Bergstoept te zijn, zooals het gedeelte van Bergambacht heet, dat aan de rivier is gelegen.

Ook te Ammerstol kwamen tallozen aan. Onnoemelijk veel hebben deze beide dorpjes in de Krimpenerwaard gedaan ten bate van hen, die zoo volkomen onverwacht hier aankwamen, hetzij om er te blijven, gelijk ongeveer 5000 menschen deden, hetzij om verderop een onderdak te zoeken. Wanneer men verder bedenkt, dat in dit plaatsje nog ongeveer 20.000 stuks vee aan land zijn gezet en verder landinwaarts zijn gebracht, dan kan men respect hebben voor hetgeen de burgers van Bergambacht en Ammer-

stol, met te zamen ongeveer 4300 inwoners, voor hun volkomen vreemde menschen uit de Grebbestreek hebben verricht.

De Veenendalers in het bijzonder dragen dezen landgenooten een warm hart toe, hetgeen thans in blijfenden vorm is uitgedrukt door het schenken van een monumentale bank, geplaatst voor de kerk en het raadhuis, aan het einde van de Dorpsstraat, waarvoor de gelden door rijk en arm zijn bijeengebracht. Honderden Veenendalers waren vandaag het gemeentebestuur persoonlijk, en vele duizenden ongetwijfeld in gedachten, op zijn pelgrimstocht naar Bergambacht en Ammerstol gevolgd, die het gemeentebestuur van Veenendaal en het comité in de raadzaal hebben ontvangen. De burgemeester van deze beide gemeenten, de heer J. H. Winkler, memoreerde hoe hij telefonisch de mededeeling kreeg, dat men den volgende morgen de duizenden bewoners van de Grebbestreek moest herbergen of verder helpen, daar het niet anders kon. Vijfdulzend menschen gaf men een dak en een ligplaats; er waren boeren, die vijftig geëvacueerden opnamen. Het bescheiden arbeidersdorp Ammerstol, met zelf ongeveer duizend inwoners, zag kans bijna het dubbele van zijn inwonertal te herbergen.

Hartelijke en ernstige woorden werden gesproken door den burgemeester van Veenendaal, mr. J. J. P. C. van Cuyk en den heer A. de Rulter, voorzitter van het comité Bergambacht, die aan mr. Winkler een tinnen kan met inscriptie en aan gemeentepersoneel en gemeentenaren, die zich hadden onderscheiden, geschenken aanbod. Bijzonder veel heeft Veenendaal te danken aan mej. P. C. Schouten, secretaresse der E.H.B.O., die als een leeuw in heeft gewerkt voor de ouden van dagen, zieken en hulpbehoevenden.

Daarna is de bank onthuld,

we op een soort kolenschuiten stapten. Die brachten ons naar Bergambacht. Op 14 mei kwam de overgave. Mijn vader was verpletterd, de NSB zeer tevreden. Toen kreeg ik voor het eerst een besef van tegenstellingen. Vriend en vijand, overwinning en nederlaag, dood of leven en vooral: goed en fout. Oude woorden. Ik kende ze, maar ze zouden een geheel nieuwe betekenis krijgen.

Teruggekeerd in Veenendaal, hernam het leven zijn gang. Op één ding na. Op 10 mei had ik het konijnenhok opengezet. Er bleef niemand thuis om ze te voeren. En de konijnen hadden niet op mijn thuiskomst gewacht. Verder veranderde er niet veel.

Dat kun je jezelf nu moeilijk indenken. Maar toen wisten we dat het in 1940 begonnen was. Nu weten we dat het tot 1945 zou duren. Toen hoopten we: 1941, 1942. Wat daarachter lag, was onzekerheid, maar bovenal hoop.

De angst begon voor mij pas echt in 1941. Traditie is in ons dorp de Lampegietersavond, op maandag het dichtst bij 17 september. Kinderen lopen met lampions en kalebassen, slaggers versieren hun winkel. Een oud gebruik. Die avond in 1941 verliep wat ze nu 'rellerig' zouden noemen. Vaderlandse liedjes zingen, schelden op NSBers, een beetje rotzooi. En als vanzelf een anti-Duitse stemming. Dat ging dus te ver.

Begin oktober werden zeven mensen gearresteerd. Ze werden *opgepakt* als *represaille*, om als *gijzelaars* naar het *concentratiekamp* Amersfoort overgebracht te worden. Vier nieuwe woorden die ik niet kende toen, maar die me onheilspellend in de oren klonken. Zeven mannen, tussen de veertig en vijftig, bekend in het dorp. Een van die zeven was mijn vader, een ander was de man die later mijn schoonvader zou worden. Vlak voor Kerst in datzelfde jaar kwamen ze weer thuis, alle zeven. Mijn vader was dertig kilo afgevallen, kaalgeschoren en had op zijn rug de striemen van de zweep van Kotälla. Mijn vader huilde en dat had ik nog nooit gezien.

Voor mij is toen de oorlog echt begonnen. En mijn angst, mijn gevoel van machteloosheid en een allesoverheersende haat. Haat tegen alles wat Duits was, zonder onderscheid, zonder nuancering.

Later kwam de distributie van textiel, de winkels moesten voortaan om zes uur dicht (dat vonden we als kinderen heerlijk en gezellig), de winkel van mijn ouders werd voor een deel leeggeroofd. Officieel heette dat verplichte leve-

De zeven gijzelaars uit Veenendaal. Staand v.l.n.r.: H. Brouwer, M. Lafeber, J.F. van Leeuwen en G. de Geit. Zittend v.l.n.r.: Ant. de Ruiter, Van Dijk en C. Ultee (foto Joop de Ruiter).

ring aan de bezettende macht. En joden mochten niet meer als gewone mensen leven. Joden die wij kenden als leveranciers en klanten.

In 1943 moest ik naar de HBS in Arnhem. In 1944 werden de treinen beschoten, dus de dagelijkse reizen naar Arnhem werden gestaakt. Wij kregen met zeven kinderen les van een oud-hoofdonderwijzer.

September 1944 was de luchtlanding bij Arnhem. De situatie was omgekeerd aan die in 1940. Nu kregen wij evacués in huis. Maar het woord kende ik nu... Zeven in getal, uit Wageningen. Ze zijn gebleven tot het eind van de oorlog. Echt honger hadden we niet, maar veel eten was er ook niet bij. Onze buurman was bakker, we hadden nog wat textiel te ruilen en je kon soms wat organiseren (weer een nieuw woord). Je was natuurlijk bevoorrecht met een manufacturenwinkel, die bovendien veel klanten had in de boerendorpen Ederveen en Achterberg.

Mijn vader wilde na de oorlog geen geld van de evacués. Dat vroeg je niet aan mensen die alles kwijt waren. Wat bleef waren vrienden voor het leven.

En dat heeft toch meer waarde.

Bevrijding. Dat woord heb ik in de oorlog geleerd. Een woord waarvan de inhoud niet te beschrijven is. Als je weet wat het betekent om te ontwaken uit een afschuwelijke nachtmerrie, dan geeft dat een beetje de richting aan. Voor mij was het voorbij. Ik wilde er niets meer van weten, niets meer van zien en niet meer over praten. Over en uit. We gingen Nederland opbouwen, was de mening van mijn ouders, en ik moest weer naar school.

Veel later kwamen toch de vragen naar het hoe en het waarom. Kwam misschien ook de verwerking. In mijn herinnering was dat een jaar of tien later. Tot ik onlangs weer in de boeken keek die ik sindsdien koester. Het ene uit 1965, het andere uit 1967. Dat was dus twintig jaar na afloop van de oorlog. *Ondergang* van J. Presser, mijns inziens verplichte lectuur op de scholen. En *In de schaduw van gisteren* van H.M. van Randwijk. Met een verrassende ontdekking. Gedrukt bij Veenman in Wageningen, onze evacués. Bij het lezen herkende ik mijn angst en mijn haat.

Systeem

De vijand in persoon, het middelpunt van de angst, het brandpunt van de haat was de zogenaamde Führer. Op 20 april was het honderd en vier jaar geleden dat hij geboren werd [namelijk in 1889]. Hier en daar, ook in zijn geboorteplaats Braunau, waren er mensen die dat herdachten. Als je oude films ziet, geloof je je ogen niet. Een beetje onhandige man met een brallende stem, een vreemde haarlok en een klein zwart snorretje. Zeker geen blonde edelgermaan.

Achteraf herken je het systeem, satanisch doordacht naar het schijnt. Maar wie zag dat vooraf? Wie zag de doelbewuste, mathematische techniek? Niet Frederiks, de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. Hij tekende in september 1940 de instructie waarin de benoeming van joden tot ambtenaar in publieke dienst verboden werd. Na de oorlog verklaarde hij dat zij per traditie en naar Nederlands recht Nederlandse staatsburgers waren. Ging het om traditie of om schending van mensen?

Koopmans, de theoloog, schreef daarover. Hij zei: "Wanneer onze intrede in de geschiedenis gekocht moet worden tegen de prijs van een goed geweten, dan is het duizendmaal beter dat we uit de geschiedenis verdwijnen, dan dat

we ons geweten verkopen.” Hoe werkte het systeem? Van Randwijk vertelt het volgende:

- Oktober 1940: Personen in publieke dienst moesten een ariërverklaring tekenen.
- November 1940: Joodse ambtenaren en leerkrachten werden uit hun functie ontheven.
- Januari 1941: Joden mochten niet meer naar de bioscoop.
- Februari 1941: Numerus clausus voor joden aan de universiteiten.
- April 1941: Joodse leden werden uit orkesten verwijderd.
- Mei 1941: Strand, zwembad, park werden verboden gebied voor joden.
- September 1941: Treinen, hotels, restaurants werden verboden gebied. Joden werd verboden op de markt te staan, huisraad te verkopen.
- Oktober 1941: Verhuisverbod voor joden. Verbod voor joden om lid te zijn van bridge-, tennis- en dansclubs.

Kleine stapjes op de weg naar ... - dat wisten we toen nog niet. En sommigen “haben es nimmer gewusst.” Zij het dat Rauter op 15 oktober 1942 aan Himmler berichtte dat het jodendom in Holland vogelvrij verklaard was.

Was er nog recht en wet? Ik was netjes opgevoed. Je mocht niet stelen, niet liegen of bedriegen. Je was gehoorzaam en de politie was betrouwbaar. Dat werd anders. Je omzeilde op zijn minst de waarheid, je deed niet wat de moffen zeiden en je vertrouwde niemand meer. Het recht nam een andere loop. Van Randwijk vertelt daarover:

“Niettemin, in de praktijk van alledag hebben de rechters heel wat mensen kunnen helpen, en ook vaak van persoonlijke moed blijk gegeven. Een kantonrechter veroordeelt een N.S.B.-er wegens belediging, omdat deze heeft beweerd dat N.S.B.-ers voor de rechtbank slechter worden behandeld – de rechter wordt door de Duitsers gevangen genomen. De officier van justitie te Arnhem, graaf Van Limburg Stirum, weigert vervolging van een man, die het bekende spotliedje op de N.S.B. gezongen heeft:

*Op de hoek van de straat
staat een N.S.B.-er;
't is geen mens, 't is geen dier,
't is een farizeeër.*

Hij kon de beklagde niet vervolgen omdat hij in het lied geen belediging zag, immers de eerste en tweede regels vermelden een vaststaand feit; de con-

statering dat zo'n persoon geen mens en geen dier is, wil zeggen, dat hij een hoger wezen is; een farizeeër is een eigengereid godgeleerde, en dat is geen belediging. Van Limburg Stirum werd later als gijzelaar doodgeschoten. Het Duitse 'recht' wist hem dus toch te vinden."

Dilemma

Achteraf - wat is dat toch gemakkelijk – oordeel je over verantwoordelijkheden. Zoals Presser doet, of eigenlijk niet doet. De leiders van de Joodsche Raad, Asscher en Cohen, moesten in 1943 zeventienduizend mensen aanwijzen voor deportatie. Een onmogelijke keus. Wie mocht blijven? Jong of oud. Rijk of arm. Knap of dom. Presser oordeelt niet. Hij stelt vast. Twee namen kwamen op die lijst niet voor: Asscher en Cohen. Er kwam een scheiding in de samenleving. Je was goed of fout. Het was, soms, je eigen keus. Bruins Slot koos, als burgemeester van Aduard. Hij weigerde op te geven wie in zijn gemeente jood waren en *dook onder* (*onderduiken*, weer een nieuw woord). Er waren maar weinig mensen fout. Er waren maar weinig mensen goed. De grens was vaag, het niemandsland zeer uitgestrekt. Wie zal - alweer achteraf - juist oordelen?

Ik heb gezocht naar het wezen van het fascisme of nationaal-socialisme. Is het typisch Duits? Of christelijk? Of blank? J.B. Charles (prof. Nagel) heeft fascisme omschreven als: "Het met lust uitoefenen van geweld, teneinde de macht te veroveren." Hij schrijft in *Het spoor terug*: "Fascisme is niet dood. Fascisten zijn onuitroeibaar."

Mijn angst is gebleven. Vooral omdat ik een kenmerk van fascisme vaak herken. Te vaak misschien. Dat kenmerk is: Het toeschrijven van negatieve eigenschappen aan groepen en dat dan toepassen op individuen. Ik zal geen exacte voorbeelden noemen. U kent ze ongetwijfeld, ik duid ze slechts aan. We weten toch hoe er hier en daar gedacht en gesproken wordt over Turken, negers, werklozen, homofielen, bijstandstrekkers. Mensen - goede en slechte, dat is zo - die te maken hebben met het oordeel of vooroordeel over de groep waartoe ze behoren. Mensen oordelen en veroordelen. Mensen worden geoordeeld en veroordeeld. De vraag is of er één of twee soorten mensen zijn. Ik kies voor de optie: er is maar één soort mensen.

Herdenking op Vrijdagavond

Op Vrijdagavond 3 Mei a.s. des avonds om 7.30 uur zal nabij het eenvoudige houten kruis in het plantsoen nabij het station een plechtige herdenking plaats vinden van hen, die voor de vrijheid van ons Vaderland stre-den en vielen.

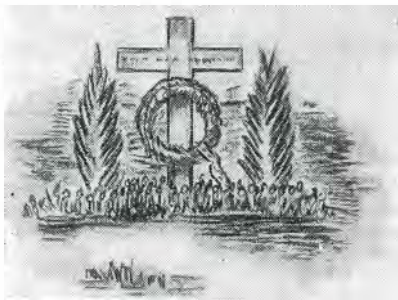
Vanaf 6 uur dien avond zullen van alle openbare gebouwen en particuliere woningen de vlaggen halfstok gehangen worden, ten teeken van nationale rouw.

Om 6.30 uur komen ten gemeentehuize de nabestaanden van de gevallen, het College van B. en W., de illegaliteit, plaatselijke predikanten en geestelijken met het Bestuur van „Oranjedag“ samen, teneinde gezamenlijk naar het gedenkteeken te gaan.

Om 6.45 uur kan een ieder, die daartoe in de gelegenheid is, vanaf de Markt aansluiten aan dezen stoet, die rang noch stand kent en die, in overeenstemming met den geest, die onzen gevallen helden bezielde, alleen te voet en in volkomen stilzwijgen zonder muziek of vlag of vaandel zich naar het monument zal begeven.

Alleen de rechtstreeks nabestaanden der gevallen zullen een bijzondere plaats aan het hoofd van den stoet hebben.

Bij het Monument zal het Mannenkoor „de Veenzangers“ vervolgens een toepasselijk nummer ten gehoor brengen waarna de wnd. Burgemeester dezer gemeente een korte toespraak zal houden, die door luidsprekers zal worden versterkt.

Hierna zal een ogenblik van 2 minuten volkomen stilte in acht genomen worden, ter herdenking van allen, die vielen voor onze vrijheid, waarna door vereenigingen of corporaties kransen zullen worden gelegd, terwijl bovendien aan de deelnemers gelegenheid wordt gegeven een eenvoudige hulde te brengen, door het strooien van bloemen op de plaats der herdenking.

Deze plechtigheid zal worden besloten met het spelen van één couplet van ons Wilhelmus door het muziekgezelschap „D.S.“ alhier, dat niet meegezongen zal worden, waarna een ieder zijns wegs kan gaan.

Na de oorlog

En wat doe ik met mijn haat. Het is alweer een tijdje geleden. De vier, de drie, de twee van Breda. Daarover heb ik met mijn vader nooit kunnen praten. Hij was daarin rechtlijnig en rechtvaardig naar zijn overtuiging. De straf was rechtvaardig, daarin paste geen clementie. Hij was, voor wie hem gekend hebben, een zachtmoedig mens. Mijn schoonvader praatte er wel met mij over. Hij had een groots gevoel van vergaving. Straf kon de menselijke maat te boven gaan. Twee mannen met een zelfde ervaring, beiden in het concentratiekamp, beiden geslagen en gezeseld daar, uit hetzelfde dorp, beiden christen.

Enkele jaren geleden was de schrijver Philip Metcalffe bij Adriaan van Dis. Hij had een boek over Duitsland in 1933 geschreven. Van Dis vroeg hem naar zijn keuze. Hij gaf een dubbel antwoord. Als hij toen 17 was geweest zou de keuze voor

Gedeelte uit *Veenendaalsche Courant*, vrijdag 26 april 1946
(Gemeentearchief Veenendaal).

Hitler zijn geweest. Als hij 40 was geweest? Een eerlijk antwoord: "Ik weet het niet". Wie zal (achteraf) oordelen?

Onlangs was de bekende Amsterdamse rechter Asscher op tv. De interviewer vroeg hem of hij tijdens zittingen niet kwaad werd op notoire misdadigers of ander gespuis. Zijn antwoord : "Een rechter spreekt recht vanuit verwerkte emoties en niet vanuit boosheid." Hij vervolgde: "Daarom doe ik geen racisme-zaken."

Zelf ben ik in 1930 geboren. Ik heb niet hoeven te kiezen. Ik kwam als vanzelf aan de 'goede' kant terecht.

Ik koos wel voor vrijlating van de gevangenen van Breda. Meer nog voor 'terugsturen'. Vrijlaten heeft iets van clementie. Terugsturen is: 'Weg ermee'. Het bevrijdt je van de zondebok.

Maar wat de slechtheid, het demonische en het verschrikkelijke betreft: het zijn daden, gevoelens, gedachten van mensen. Fascisme is iets van mensen en ik ken maar één soort mensen. Misschien is daarom mijn haat verdwenen, al ben ik geen vriend van Duitsers. Mijn angst daarentegen is gebleven. Laten we niet zeggen dat het nooit meer gebeurt. Wees dankbaar dat het vandaag niet geschiedt (tenminste in Nederland) en probeer te voorkomen dat het wellicht morgen weer plaatsvindt. Doe er wat aan, al is het maar door Amnesty International te steunen.

Morgen is het 5 mei. Dat is niet voor iedereen een vrije dag, want het is geen lustrum.

Vandaag is het 4 mei. Geen vrije dag, wel twee minuten stilte, straks.

In het Westland staat ergens een oorlogsmonument.

De tekst daarop luidt:

Wie hier stilstaat doet goed.

Wie hier verder gaat doet beter.

Dat drukt voor mij het beste uit wat 'herdenken' inhoudt.

Joop de Ruiter

DE DISTRIBUTIE VAN TEXTIEL IN NEDERLAND TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG 1939-1945

Samen met Atie de Vries schreef Joop de Ruiter in 1979 voor zijn studie aan de sociale academie te Ede een scriptie over de textieldistributie tijdens de bezettingsjaren. Wij nemen een groot deel van hun werkstuk in aangepaste vorm over. Weliswaar gaat het in deze bijdrage alleen over de distributie van textiel, maar het zal duidelijk zijn dat een soortgelijk systeem van kracht was voor alle andere producten en goederen. Niet alleen de Veenendaalse consumenten kregen met de textieldistributie te maken, ook heel wat Veense handelaren waren er druk mee.

Reeds lang voordat Nederland in de Tweede Wereldoorlog betrokken werd, waren maatregelen getroffen om aan een toestand van schaarste het hoofd te kunnen bieden. In belangrijke mate kon geprofiteerd worden van het crisisapparaat dat sinds het begin van de jaren dertig in het leven was geroepen voor landbouw en veeteelt. Al een kleine tien jaar bepaalde de overheid productiehoeveelheden en prijzen op dit terrein. Wat was logischer dan dit systeem toe te passen op andere sectoren, teneinde faillissementen, enorme prijsstijgingen en onrechtvaardige verdeling te voorkomen? Dit als economisch te kenmerken verdedigingsbeleid had derhalve een sterke sociale component. Juist het benadrukken van die sociale component - wellicht het *te sterk* benadrukken - zou tijdens en na de oorlog een belangrijk gegeven zijn in het onderscheiden van 'goeden' en 'fouten'

Begin

Al voor 1940 werd een reeks rijksbureaus in het leven geroepen. Dat was het

begin van de distributieorganisatie. Die organisatie geschiedde per verticale bedrijfskolom, zodat van producent tot en met detailhandel alle ondernemers per product werden ondergebracht. Zo ontstonden rijksbureaus voor wol en linnen, textiel, leer, aardolieproducten, metalen, etc.

Elk rijksbureau kende een directeur en een commissie van bijstand. De directeuren, de belangrijkste functionarissen en de leden van de commissies van bijstand waren als regel uit het bedrijfsleven afkomstig. Nadrukkelijk werd als eis gesteld dat zij in deze functie niet als belangenbehartigers voor eigen bedrijf of organisatie zouden optreden. In verband hiermee was hun ook geheimhoudingsplicht opgelegd. Opmerkelijk is dat gedurende de hele oorlog het distributieapparaat nagenoeg vrij gebleven is van Duitse functionarissen en hun handlangers. Door dit distributiestelsel werd ook de concurrentie tussen fabrikanten en handelaren uitgeschakeld. Zoals de voorzitter van de commissie van bijstand van het Rijkstextielbureau het uitdrukte: "De wielervedstrijd wordt tot na de oorlog geneutraliseerd."

De consumenten

Was op deze wijze het bedrijfsleven als het ware tot een hanteerbaar en beheersbaar apparaat omgesmeed, ook aan consumentenzijde was organisatie vereist. In Den Haag werd het Centraal Distributiekantoor opgericht, het land werd in 479 distributiekringen ingedeeld en in elke gemeente werd een distributiedienst ingesteld. Deze diensten werden voor 85% door de rijks-overheid gefinancierd en hadden als belangrijkste taak het uitdelen van bonnen. Elke inwoner kreeg een rijksdistributiekaart uitgereikt met 26 bonnen. Veel te weinig voor een langdurige tijd van schaarste, maar het was dan ook slechts een voorzorgsmaatregel. Het ministerie van Economische Zaken had de distributie grondiger opgezet. De bonnen die recht gaven op aankoop van dagelijks nodige artikelen, bijvoorbeeld levensmiddelen, werden tot bonkaarten verenigd. Die bonkaarten werden uitgereikt op vertoon van de distributiestamkaart. Elke verstrekte bonkaart ging vergezeld van een stempel in een bepaald vakje van de stamkaart. Eind 1939 waren de stamkaarten uitgereikt. De winkeliers moesten de bonnen op vellen plakken en opsturen naar het centraal distributiekantoor. In ruil ontvingen zij coupures, die weer recht gaven op aankopen bij hun leveranciers, die op hun beurt voor de inge-

nomen coupures weer grondstoffen kregen. Later werd ook dit per bedrijfskolom gecentraliseerd. Tevoren zou elke handelaar een voorschotvoorraad van elk distributieartikel ontvangen. De wielervedstrijd was geneutraliseerd...

Niemand kreeg meer nieuwe voorraad dan hij oude bonnen ingeleverd had. Op 11 oktober 1939 kwam als eerste artikel de suiker 'op de bon'. Van echte schaarste was geen sprake. Na afloop van de tweemaandelijks distributieperiode bleek dat 7% van de bonnen niet ingeleverd was. Maar... het systeem werkte. Al was het opmerkelijk dat in plaats van de veronderstelde 50.000 kruideniers er 87.000 van deze neringdoenden in Nederland bleken te zijn.

Gedurende de oorlog zou door middel van publicaties in kranten bekend gemaakt worden welke bonnen recht gaven op aankopen.

Welke bons ?? in deze week ??

Broodbon 24 (broodkaart) geeft per bon recht op 100 gram brood of 1 rantsoen gebak van 20 Jan. tot en met 2 Febr.

BLOEMKAART. Bon 3 geeft recht op het koopen van de helft van bovengenoemd rantsoen brood per bon of 35 gram tarwebloem, tarwemeel, boekweitmeel, roggebloem, roggemeel, zelfrijzend bakmeel van 30 Dec. t/m 26 Jan.

Bon 117 (extra bon, die gelijk met de textielkaart aan mannelijke personen boven 15 jaar is uitgereikt), 50 gr. scheerzeep van 1 Jan. t/m 30 April.

Vleesch Bon 15 vleeschkaart geeft recht op het koopen van 100 gr. vleesch van 16 Jan. t/m 29 Jan.

Vleeschwaren Bon 15 (worst) geeft recht op het koopen van 75-150 gram vleeschwaren van 16 Jan. t/m 29 Jan.

Petroleum voor verlichting Pz. per. D. geldig voor 2 liter petroleum van 20 Jan. tot en met 24 Febr.

Petroleum voor kookdoeleinden Pz. per. 8. geldig voor 2 liter petroleum van 30 Dec. tot en met 23 Febr.

Boter bon 26 (Boterkaart), geeft recht op het koopen van $\frac{1}{2}$ pond boter of $\frac{1}{2}$ pond margarine. van 18 Jan. t/m 31 Jan.

Margarine bon 26 (Vetkaart), geeft recht op het koopen van $\frac{1}{2}$ pond boter of $\frac{1}{2}$ pond Margarine van 18 Jan. t/m 31 Jan.

Vet bon 25 (boter en vetkaart) geeft recht op het koopen v. 200 gram vet van 11 Jan. t/m 24 Jan.

Brandstoffen. (Haarden en Kachels). **Nos. 8 t/m 10** geven recht op het koopen van één eenheid vaste brandstoffen van 15 Dec. t/m 31 Januari 1941.

No. 11 t/m 19 (Haarden en Kachels) en **No. 26** (Centrale verwarming), geven recht op het koopen van $2\frac{1}{2}$ hl. kolenslik van 15 Dec. t/m 31 Januari. **Cokes.** (Centrale Verwarming), **Nos 15 t/m 24** geven recht op het koopen van één eenheid vaste brandstoffen van 15 Dec. t/m 31 Januari 1941.

Alg. Distributiebonboekje.

Bon 91 Eén kilo suiker van 18 Jan. t/m 14 Febr. **Bon 47, 48, 60 en 61** 100 gram kaas van 30 Dec. t/m 26 Jan.

Bon 113 120 gr. huishoudzeep, 150 gr. eenheids-toiletzeep, 150 gr. zachte zeep, 300 gr. zachte zeep-pasta, 250 gr. zeepoeder, 600 gr. waschpoeder (alleen voor wasscherijen), 125 gr. zeepvlokken 250 gr. zelfwerkende waschmiddelen 200 gr. vloeibare zeep of 200 gr. zachte zeep (samenstelling van voor 1 Jan. 1941) van 1 Jan. t/m 31 Jan.

Bon 111 1 ei van 13 Jan. t/m 26 Jan.

Bon 46 1 ei van 20 Jan. tot en met 2 Februari.

Bon 18 250 gram kaffie of 75 gram thee van 21 Dec. t/m Vrijdag 31 Jan. a.s.

Bon 108 250 gram rijst, gebr. rijst, rijstemeel, rijstebloem, rijstgries of gruttenmeel (gemengd meel), van 28 Dec. t/m 24 Jan.

Bon 37 250 gram havermout, havervlokken, haverbloem, gort, gortmout, aardappelmeeelvlokken, of grutten van 28 Dec. t/m 21 Febr.

Bon 44 250 gram gort, gortmout of grutten van 28 Dec. t/m 21 Febr.

Bon 67 100 gram maizena, griesmeel, sago, aardappelmee, puddingpoeder of puddingsauspoeder van 28 Dec. t/m 21 Febr.

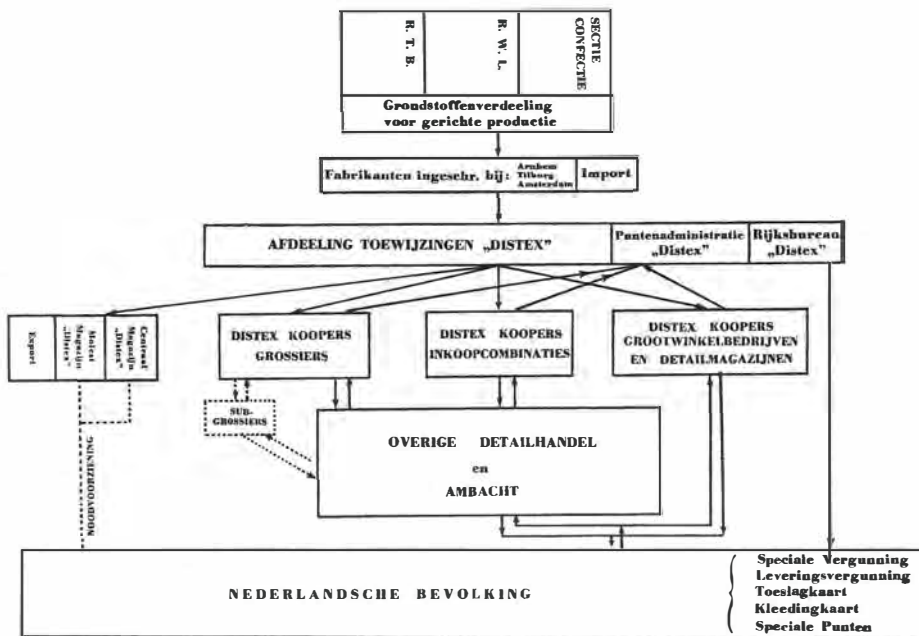
Bon 31 100 gram vermicelli, macaroni of spaghetti van 28 Dec. t/m 21 Febr.

Overgenomen uit nieuws- en advertentieblad *De Vallei*, 24 januari 1941
(Gemeentearchief Veenendaal).

Belangrijker was echter de hoeveelheid waarop men recht had. En die werd steeds kleiner. Hieronder willen we een uiteenzetting geven van een klein deel van het economisch leven in die jaren, de textieldistributie.

Het schema voor de distributie van textiel

Uit het schema hieronder blijkt dat de verdeling van de grondstoffen geschiedde door de rijksbureaus voor wol en lommen (R.W.L.), voor textiel (R.T.B.), en door de sectie confectie. Uitsluitend fabrikanten die ingeschreven waren bij de vergunningverlenende instanties kwamen in aanmerking voor grondstoffen. De geproduceerde goederen werden via de *afdeling toewijzingen* van distex geleverd aan zogenaamde distexkopers. Als distexkopers werden aangemerkt de grotere grossiers, de textielinkoopcombinaties, de grootwinkelbedrijven en sommige grote detailmagazijnen.

55.00U-VI-43 DTH 295 - K 1143 16396

Schema van de textieldistributie (coll. Joop de Ruiter).

Deze distexkopers verzorgden voor wat betreft de eerste twee genoemde groepen de levering aan de detailzaken; de laatste twee groepen en de genoemde detailzaken verzorgden de levering aan het publiek. Grossiers die niet waren aangemerkt als distexkoper behielden hun tussenhandelfunctie (de subgrossiers in het schema). Apart werden incidenteel nog goederen geleverd aan het *molestmagazijn* distex, dat leveranties verzorgde in gebieden waar acute nood heerste, bijvoorbeeld ten gevolge van brand, bombardement of andere calamiteit.

Twee Veenendalers waren betrokken bij de leiding van distex:

- H.M. van Schuppen (1892-1981) als directeur (1940-1947) van het *centraal magazijn* en van het *molestmagazijn*
- H.G. Heij (1903-1974) eveneens als directeur.

In beslag genomen goederen werden weer in de handel gebracht via het *centraal magazijn* distex. De *afdeling export* neemt in het schema een bescheiden plaats in. Tijdens de bezetting zouden via deze afdeling de vorderingen lopen. Vorderingen van partijen textiel bestemd voor de Duitse bevolking of het leger.

In omgekeerde richting liep de puntenstroom. Door het rijksbureau distex werden distributiepunten via de distributiekantoren verstrekt aan de inwoners. Tegen inlevering van punten kon de bevolking kopen wat ze wilde. Tenminste, zolang de voorraad strekte. Via winkeliers en distexkopers kwamen de ingenomen punten bij de *puntenadministratie* distex. De *afdeling toewijzingen* verleende op basis van het aantal ingeleverde punten weer vergunningen tot aankoop. En zo was de cirkel gesloten. Een bijna waterdicht systeem, dat tijdens de bezetting redelijk goed werkte.

Nederland bezet

In de vroege ochtend van 10 mei 1940 werd ons land overvallen. Tegen de overmacht was het Nederlandse leger slechts vijf dagen bestand. De dreiging dat na het bombardement op de burgerbevolking van Rotterdam de Duitse luchtmacht nog andere steden 'ausradieren' zou, deed de legerleiding

capitulieren. Nederland was bezet gebied. In de eerste maanden van de oorlog was er nauwelijks sprake van textielschaarste. In de winkels en magazijnen waren normale voorraden goederen aanwezig. Fabrieken draaiden vrij snel weer normaal en konden hun afnemers op de gebruikelijke wijze bedienen. De bevolking van Nederland was de oorlog van 1914-1918 nog niet vergeten. Men herinnerde zich de schaarste die toen ontstond en men voorzag moeilijkheden. Ook al zou de oorlog niet lang duren, het zou toch veel tijd vergen voordat de economische toestand weer normaal zou zijn. Dus werd er gehamsterd. Het hamsteren was maar voor een klein deel van de bevol-

king weggelegd. Alleen zij die over de nodige financiële middelen beschikten waren in de gelegenheid extra aankopen te doen. In de maand mei werd aan textiel 80% meer verkocht dan in de voorgaande aprilmaand. Maar mensen met een laag inkomen of zonder financiële reserves hadden die mogelijkheid niet. En dat was de overgrote meerderheid. De overheid kon in het begin van de bezetting niet direct ingrijpen. Verwarring heerste alom. Er moest een bestuursapparaat onder tot dan volstrekt onbekende omstandigheden tot stand komen. Waren er voldoende capabele mensen beschikbaar? De regering was immers uitgeweken naar Engeland. Was het mogelijk of noodzakelijk met de bezetter samen te werken? Welke eisen zouden

gesteld worden ten aanzien van verantwoordelijkheden en wellicht een beperkte zelfstandigheid voor Nederland? Vragen die een antwoord eisten. Voorlopig draaide de zaak zo normaal mogelijk door onder leiding van het ambtenarenapparaat, waarvan de bestuurlijke top werd gevormd door het college van secretarissen-generaal.

Op het gebied van de textieldistributie moest eerst een beeld van de situatie verkregen worden. Al spoedig kwamen er besluiten en beschikkingen, die echter niet aanstands uitgevoerd konden worden. Nieuwe rijksbureaus

moesten in het leven worden geroepen en bestaande moesten worden uitgebreid. In augustus 1940 kwam de textiel op de bon en werden de eerste textielkaarten uitgereikt. Vooralsnog vielen luxe textielgoederen en babykleding buiten de distributie.

Binnen zes maanden na het begin van de bezetting kwamen er al problemen in de textielvoorziening. Het bombardement van Rotterdam leidde tot de eerste noodsituatie waar dringend geholpen moest worden. Het Nederlandse bedrijfsleven bleek niet in staat de gedupeerde Rotterdammers direct van het nodige te voorzien. Een massale goederenstroom naar de getroffen stad zou ernstige consequenties hebben voor de overige Nederlandse bevolking. Zij zouden geruime tijd hun aankopen uit moeten stellen.

Een deel van de grondstoffenvoorraad werd direct al opgeëist door de Duitse bezetters. Ze begonnen met het vorderen en wegvoeren van een vijfde deel van de ruwe katoen (5000 ton) en een vijfde deel van de ruwe wol (6000 ton). Omdat normale invoer niet meer mogelijk was door de nu nog strakker doorgevoerde economische blokkade, was het Nederlandse bedrijfsleven voor de aanvoer van grondstoffen aangewezen op de goedgunstigheid van de Duitsers. Maar ook Duitsland werd door diezelfde blokkade getroffen. De oorlog nam een totaal karakter aan.

Wel deden de Duitsers de belofte te zorgen voor aanvoer van grondstoffen, maar voor deze gunst moest wel betaald worden. Betaling in de vorm van een deel van de productie. Inderdaad werd in 1941 nog 3000 ton ruwe katoen vanuit Duitsland ingevoerd. De prijs was echter het dubbele van wat de Duitsers voor de gevorderde katoen hadden betaald. De Duitsers waren van mening dat de Nederlandse bevolking voldoende gekleed ging en dat de textielvoorziening best een tijd veronachtzaamd kon worden. Vandaar dat een deel van de grondstoffen gebruikt kon worden voor leveranties aan de Wehrmacht. 1500 ton werd bestemd voor de vervaardiging van uniformen en sokken voor het Duitse leger.

Dreiging en terreur

Bij de invoering van de textieldistributie werden de winkeliers gebonden aan allerlei voorschriften. Elke winkelier en grossier moest inventariseren. Een nauwkeurige opgave van de voorraad, gesplitst naar artikel moest gedaan

Personeel van de distributiekring Veenendaal (omvattende Veenendaal, Rhenen en Renswoude). De foto is op 19 juni 1943 genomen voor het distributiekantoor (vroegere woning van Notaris Sandbrink) op de hoek van de Kerkewijk en de J.G. Sandbrinkstraat.
(foto J.H. Jansen en A.C. Sliker).

Zittend

- 1 G. Takken
- 2 R. van Manen
- 3 D. Scholten

Staande

- 4 J.H. van den Ham
- 5 J.M. Karssen
- 6 G.H. Wijnen
- 7 M. Rodermond
- 8 H.A. Andeweg
- 9 D. Doornik
- 10 A. Kool
- 11 D. v.d. Bosch
- 12 J. van Manen?
- 13 A.J. Albers
- 14 P.C. Wessels
- 15 A. Schoeman
- 16 J.H. Jansen
(plv. kringleider)
- 17 ?
- 18 C.M.F.D. de Bie
- 19 H.C. de Haas
- 20 H. van Doesburg
- 21 ?
- 22 G. Plemper
(kringleider)
- 23 H.P. Snoek
- 24 G. Hensen
(agent Rhenen)
- 25 G.J. Takken
- 26 H.J. Altena
- 27 A.C. Slieker (kassier)

worden aan het Rijksbureau voor de distributie van textielproducten. Een opgave die regelmatig herhaald moest worden. Vanaf de invoering van de distributie moest de winkelier voor verschillende goederen (met uitzondering van luxeartikelen) textielpunten vragen. De Nederlanders mochten slechts één artikel per week kopen. Het was verboden om bij een andere winkelier nog eens hetzelfde artikel aan te schaffen. De kassabon moest drie maanden worden bewaard. Met strafvervolgning werd gedreigd als men zich niet aan deze regels hield.

De textielhandelaar moest alle ingenomen textielpunten op grote opplakvelen plakken en opsturen naar het Rijksbureau. Op grond van het aantal ingeleverde punten kreeg hij toewijzingen. Met die toewijzingen kon hij bij zijn leverancier weer aankopen doen. Mits er natuurlijk nog iets te koop was.

Distributie, schaarstemaatregelen, strafvervolgingen – daar werden de handelaren en de kopers mee geconfronteerd in een situatie die steeds dreigender werd. Want boven deze ongemakken uit steeg de angst voor de bezetter, de angst voor gevangenisstraf of erger, de angst het leven te moeten verliezen.

Een facet dat we hier nog willen noemen is de ontregeling van het handelsstelsel als zodanig. Vóór de oorlog was een deel van de productie (vooral de confectie) en van de handel (met name de stoffenhandel) in joodse handen. De maatregelen van de bezetters tegen deze groep van de Nederlandse bevolking zijn bekend. Die maatregelen zouden uiteindelijk leiden tot de meest afgrijselijke volkerenmoord in de geschiedenis. De Duitse maatregelen beroofden de Nederlandse textielindustrie van een groot aantal leidende figuren, terwijl er geen geschikte opvolgers waren. Joodse zaken werden al vrij spoedig onder beheer van een Duitse 'Verwalter' geplaatst. De kwaliteit van zo'n 'Verwalter' lag doorgaans echter meer in zijn raszuiverheid dan op economisch gebied. Het gevolg was dat een aantal bedrijven slecht geleid werd. Dat was een tegenslag die niemand bij de distributievoorbereidingen had kunnen voorzien.

'Storende factoren'

Er waren verschillende factoren die het distributiesysteem min of meer ingrijpend van buitenaf beïnvloedden. Allereerst was daar het gebrek aan grond-

stoffen. Naarstig werd gezocht naar alternatieven, waarbij de chemische industrie een grote rol speelde. Verder trachtte men grondstoffen terug te winnen. Recycling was toen al een mogelijkheid om zuiniger om te gaan met grondstoffen. Uit alle mogelijke soorten afval, lompen en gedragen kleding werden weer garens gemaakt. De kwaliteit van deze producten kon het toen niet halen bij wat men gewend was. Katoen, wol, linnen, het was te vervangen maar niet te evenaren. Slechte kwaliteiten waren eerder versleten, en dus werd het vraagstuk van de grondstoffenvoorziening niet opgelost.

Een andere factor die het effect van de distributie beïnvloedde, was de wijze

JANTJE SPEELT WEL BRAAF EN ZOET
MAAR VERSCHERDE BONNEN WORDEN
NIET VERGOED.

waarop winkeliers en grossiers, al in 1940, hun voorraden opgaven. Zoals op vele terreinen, betrof het ook hier maatregelen die beschouwd werden als van de gehate bezetter afkomstig. De moraal veranderde in Nederland. Wat vroeger als goed gold, was nu slecht, en omgekeerd. Eerlijk zijn was een deugd, maar tegenover de Duitse bezetter een ondeugd. Het doel heiligde de middelen. En voor velen was het doel: de Duitse zaak afbreuk doen. Daarom werd niet altijd opgegeven wat nu exact in voorraad was. Zo mogelijk werd een deel van de voorraad buiten de inventarisatie gehouden. Natuurlijke zucht

naar gewin was voor velen de reden om 'onder de toonbank' te verkopen of ruilhandel te drijven. Ruilhandel om aan goederen te komen waar men zelf gebrek aan had, zoals bijvoorbeeld levensmiddelen. De inventarisatie van grondstoffen en de toewijzingen leverde een aantal hoeveelheden op. Op basis hiervan kon berekend worden welke hoeveelheden eindproduct gemaakt konden worden. Maar die berekening kon niet exact zijn. Factoren als kwaliteit van de grondstof, afvalpercentages en zuinige productie waren van invloed op die berekeningen. Vandaar dat er altijd wel iets overschoot. Er werd toch een tikkeltje meer gemaakt dan vereist werd. Vanzelfsprekend werden die extra voorraden niet gemeld, als het maar enigszins mogelijk was. Ook hier weer die veranderde moraal. Ontduiken van de voorschriften

IMPEX HANDELMAATSCHAPPIJ N.V.

~~FRINS HENDRIKX DE~~

AMSTERDAM-C.
HEERENGRACHT 565

DEPT. K/N/Vp

DIE BEAUFTRAGTEN FÜR DIE Z.T.N.-AKTION

AMSTERDAM-C. den 4. März 1944.

EINSCHREIBEN!

Firma Ant. de Ruiter,
Hoogstraat 12,
V e e n e n d a a l.

Betr. Z.T.N.-AKTION

Zuweisung Nr. 36019 vom 15. Dezember 1943 - 45.000 Punkte ✓

Zuweisung Nr. 33432 vom 26. August 1943 - 65.000 Punkte

Da Sie die Lieferung der obengenannten Zuweisungen noch nicht erfüllt haben, müssen wir Sie im Einvernehmen mit den zuständigen Behörden höflich aber dringend ersuchen Ihren Lieferverpflichtungen nunmehr umgehend nachzukommen.

Wir erwarten von Ihnen innerhalb 3 Tagen nach Erhalt dieses Briefes: Nachricht wann der Versand von Ihnen durchgeführt wird, da wir nicht in der Lage sind Ihnen eine noch längere Lieferfrist zu gewähren.

Sollten Sie uns wider Erwarten innerhalb der obenerwähnten Frist keinen zufriedenstellenden Bescheid geben, wären wir genötigt entsprechende Schritte gegen Sie einzuleiten. Wir hoffen aber, dass Letzteres nicht notwendig wird.

Sollte die versandfertige Ware einen Waggon füllen, so ist es zweckmässig, wenn Sie uns zunächst umgehend V o r f a k t u r e n in 3-fach mit entsprechendem Mustermaterial einsenden.

Hochachtungsvoll,

DIE BEAUFTRAGTEN FÜR DIE Z.T.N.-AKTION
i.A.

Aanmaning van Impex N.V. (coll. Joop de Ruiter).

was een goede zaak geworden. Zeker waren er fabrikanten die deze extra productie voor grof geld aan de meest biedende verkocht. De zwarte handel dus. Maar even talrijk zijn de leveranciers die een bevriende relatie hiermee verder hielpen, al dan niet ten dienste van onderduikers. En is het verwonderlijk dat eigen personeel hier ook van meeprofitteerde? Het hemd is immers nader dan de rok? Wat er met die extra productie ook gebeurde, zeker is dat het aan de controle ontsnapte en buiten het systeem om zijn weg vond.

Tenslotte had ook de 'export' negatieve effecten op de distributie. Het betrof hier levering van textielgoederen aan het buitenland. Leveringen op verzoek, soms een zeer dringend verzoek. Door velen aangeduid als 'vordering', later algemeen gezien als de grootste roofpartij die de textielhandel ooit had meegemaakt. Centraal in deze 'export' stond de Amsterdamsche Handelmaatschappij IMPEX N.V., een puur-Duitse aangelegenheid. De aan deze firma geleverde goederen waren rechtstreekse leveringen aan de Duitse bezetters. Voor die leveringen werd wel betaald, maar niet met punten.

Het kwam er in feite op neer, dat de in Nederland aanwezige voorraad belangrijk verminderde. Begrijpelijk dat op alle manieren werd gepoogd aan deze opdrachten te ontkomen. De Duitsers, met hun hang naar perfectionisme, waren niet zuinig met hun voorschriften omtrent de leveringswijze. Nauwkeurig werd aangegeven hoe gefactureerd moest worden, welke wijze van codering en verpakking gewenst werd en wat de prijs mocht zijn. Omdat bekend was, door de regelmatige inventarisatieopdrachten, welke hoeveelheden goederen bij welke handelaar aanwezig waren, was het vrij eenvoudig deze opdrachten tot levering te geven. Maar wee degene die zich aan deze vriendelijke verzoeken onthield. Naarmate de tijd voortschreed, kregen de aanmaningen van IMPEX N.V. een steeds grimmiger karakter (zie brief dd 4 maart 1944 hiernaast). Niet op tijd geleverd? "Müssen wir Sie (...) höflich aber dringend ersuchen Ihren Lieferverpflichtungen *nunmehr umgehend* nachzukommen." En als het dan nog niet zou gebeuren, wel, het dreigement spreekt voor zich: "wären wir genötigt entsprechende Schritte gegen Sie einzuleiten". Wat dat in die tijd betekende was voor iedereen duidelijk. Niet onderschat mag worden het psychologisch effect dat uitging van die in het Duits gestelde dreigementen. Duits was synoniem met bezetting, met vrijheidsberoving, met gevaar, met dreiging.

Overheidsmaatregelen

De overheid trachtte op alle mogelijke manieren de zwarte handel het hoofd te bieden. Strenge straffen wachtte een ieder die zonder over de nodige vergunningen te beschikken textielproducten verkocht. Zwarthandelaars waren zeker niet geliefd bij het Nederlandse volk. Je was echter wel gedwongen gebruik te maken van de diensten van deze personen, om toch nog maar iets te hebben om aan te trekken. Maar het besef dat op deze wijze misbruik werd gemaakt van de nood van een ander en dat verrijking plaats vond over de rug van een verarmende bevolking, had tot gevolg dat zwarthandelaren

gehaat werden. Daarnaast was er een strenge prijscontrole. Winstmarges werden voorgeschreven en overtredingen streng bestraft. Niet zelden overigens met geldboeten of extra leveringen aan IMPEX N.V. Wanneer voorraden textiel ontdekt werden die buiten de officiële kanalen om in de handel werden gebracht, volgde onverbidde inbeslagneming. In beslag genomen goederen werden verzameld in centrale magazijnen onder beheer van het rijksbureau distex. Via de normale handelskanalen werden deze goederen weer in omloop gebracht of beschikbaar gesteld aan slachtoffers van rampen. Als een plaats gebombardeerd werd, volgde de verklaring tot noodgebied. Dan kwam het centraal magazijn distex in actie om in de eerste nood te voorzien. Waren het goederen die veel gevraagd

werden door instellingen zoals ziekenhuizen, dan kon het ook voorkomen dat een handelaar een extra toewijzing kreeg, echter met de opdracht te leveren aan een met name genoemd ziekenhuis. Dat ook hier onregelmatigheden mogelijk waren, is duidelijk. Menig winkelier zag kans hier een extraatje te verdienen, zowel in geld als in punten. Dat laatste was mogelijk doordat het centraal magazijn zonder punten verkocht. Om kennelijke onrechtvaardigheden te verzachten, werden door het rijksbureau distex ook speciale vergun-

ningen of speciale punten verstrekt. Zo waren er punten voor mensen die een kind verwachtten, extra toeslagkaarten voor zieken en ziekenhuizen, speciale verstrekkingen voor werkkleding als overalls en speciale punten voor opgroeiende kinderen. Zo werd het systeem verrijkt.

Tweede distributiestamkaart

Dat een systeem als de distributie ook voor andere doeleinden gebruikt kon worden, bewezen de bezetters. Distributiebescheiden waren van levensbelang. Zonder bonnen en punten was het onmogelijk in leven te blijven. Naarmate de bezetting voortduurde, kwam er ook meer verzet. Verzet tegen de gedwongen tewerkstelling in de Duitse oorlogsindustrie, verzet ook in zeer directe vorm van sabotage van Duitse transportmiddelen en andere bezettingsmaatregelen. Waarschijnlijk ondervonden de Duitsers toch veel hinder van deze ondergrondse activiteiten. Het breken van dit verzet kon in de ogen van de machthebbers plaatsvinden door gebruik te maken van het distributiesysteem. Niet alleen was hier sprake van een goede persoonsregistratie (immers, iedereen moest bonnen hebben), ook kon iemand nauwelijks in leven blijven zonder deze bescheiden. Vele plannen zijn gemaakt om op slinkse wijze het distributieapparaat te gebruiken voor andere doeleinden. Uiteindelijk werd besloten dat iedereen een nieuwe distributiestamkaart moest hebben, de zogenaamde tweede distributiestamkaart. Reeds in 1939 was de eerste uitgereikt. Door alle aantekeningen waren veel kaarten tamelijk vol geraakt, zodat het niet onlogisch was om deze te vernieuwen. Ook al omdat de indruk bestond dat een vrij groot aantal kaarten in omloop was waar geen levende persoon bij hoorde. Alweer uit het oogpunt van rechtvaardige verdeling vond een aantal plannen wel gehoor bij de Nederlandse autoriteiten.

Die bleven zich echter wel verzetten tegen een oneigenlijk gebruik, zoals het op deze wijze opsporen van verzetslieden en andere personen die in de ogen der Duitsers ongewenst of gevaarlijk waren. Zo is het oorspronkelijke plan om politiecontrole in de distributiekantoren plaats te laten vinden, nooit doorgegaan. Dat zou, volgens onder meer dr H.M. Hirschfeld, secretaris-generaal van Economische Zaken, de bevolking pas goed massaal de zwarte handel injagen. Tekenend is wel dat de invoering van de tweede distribu-

VA 905		TEXTIEL- KAART		IV TEXTIEL RESERVE	III RESERVE TEXTIEL	TEXTIEL RESERVE II	RESERVE TEXTIEL I
TEXTIEL	TEXTIEL	EEN	Z	EEN	Z	EEN	Z
RESERVE	Z	VIJF	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT
TEXTIEL	TEXTIEL	EEN	Y	EEN	Y	EEN	Y
RESERVE	Y	VIJF	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT
TEXTIEL	TEXTIEL	EEN	X	EEN	X	EEN	X
RESERVE	X	VIJF	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT
TEXTIEL	TEXTIEL	EEN	W	EEN	W	EEN	W
RESERVE	W	VIJF	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT
TEXTIEL	TEXTIEL	EEN	V	EEN	V	EEN	V
RESERVE	V	VIJF	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT
TEXTIEL	TEXTIEL	EEN	U	EEN	U	EEN	U
RESERVE	U	VIJF	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT
TEXTIEL	TEXTIEL	EEN	T	EEN	T	EEN	T
RESERVE	T	VIJF	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT
TEXTIEL	TEXTIEL	EEN	S	EEN	S	EEN	S
RESERVE	S	VIJF	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT	PUNT

Textielkaart (coll. H. Henzen).

tiestamkaart niet onder verantwoordelijkheid van de burgerlijke autoriteiten plaatsvond, maar onder die van de Höhere SS- und Polizeiführer, de SS-Obergruppenführer Rauter. De bedoeling was duidelijk. Deze keus betekende dat het doel van de distributiekaart was veranderd. Niet de rechtvaardige verdeling had prioriteit, maar de bedoeling van de Duitsers om langs deze weg een aantal mensen onschadelijk te maken. Mensen die door hun handel en wandel ongewenst waren voor de Duitse bezetter.

Er werd een waterdicht systeem ontworpen waardoor de uitreiking van de tweede distributiestamkaart het gewenste neveneffect moest hebben. Echter was het nodige uitgelekt, waarschijnlijk met opzet door 'goede' ambtenaren. De reacties in de illegale pers waren niet mis. Speciaal Hirschfeld moest het

ontgelden. “Wees goede maatjes met uw verdelgers. Hirschfelds immoreel beleid”, schreef het illegale *Parool*.

De illegaliteit, gewaarschuwd, heeft de grote gevaren die aan de uitreiking van de tweede distributiestamkaart leken vast te zitten, goeddeels weten te bezweren. Deels geholpen door concessies die door onder meer Hirschfeld waren afgedwongen. Zo viel het met de controle op de distributiekantoren nogal mee. Geen controle door ‘foute’ ambtenaren of Sicherheitspolizei. Voorts waren er inmiddels knappe vervalsingen vervaardigd, dit echter weer tot groot ongenoegen van het ambtelijk bestuursapparaat. Want dat bracht weer die rechtvaardige verdeling in gevaar. Zo bleef het dilemma bestaan.

De vindingrijkheid van de burgers

Het spreekt vanzelf dat de mensen zich niet zo maar neerlegden bij een situatie die algemene schaarste bracht. Iedereen die de mogelijkheid daartoe had, kocht op de zwarte markt. Anderen waren in de gelegenheid valse punten te kopen. Want ook dat was een, illegale, industrie aan het worden. En menigeen was vaste klant bij een bepaalde winkelier. Elke winkelier had wel eens wat extra, wat hij dan ‘onder de toonbank’ verkocht. Dat wil zeggen: zonder punten. Winkeliers waren in die tijd - evenals trouwens boeren - een hooggeacht volkje. Maar dat alles was niet genoeg om de nood te lenigen. Fabrikanten verzonnen van alles om de zaak maar draaiende te houden. De Hollandia tricotagefabrieken vermaakten ondergoed. Tegen inlevering van twee oude hemden werd een nieuw verstrekt. Tegen betaling uiteraard en het ‘nieuw’ moest met een korreltje zout genomen worden. Dat maat en pasvorm niet aan strenge eisen voldeden, spreekt voor zich, maar dat werd op de koop toe genomen. Wie het bedacht heeft, zal wel nooit te achterhalen zijn: het keren van kostuums. De binnenkant was altijd nog beter dan de valse, versleten buitenkant. Frappante resultaten werden ermee bereikt, zij het dat het bekende knoopsgat in de linkerrevers nu plotseling rechts bleek te zitten. Maar de geëigende plaats voor ‘het lintje’, links boven het hart, verdween naar rechts. Lintjes werden in die tijd echter niet uitgereikt en Duitse onderscheidingsteken werden slechts verstrekt aan verraders, handlangers en dat soort volk. Die hoefden hun kostuum ook niet te keren.

De Nederlandse huismoeders

De meest vindingrijke van allemaal was echter de Nederlandse huismoeder. Zij kreeg er een zware taak bij. Heel nauwkeurig moest zij nagaan wat zij in een bepaalde periode op haar punten kon krijgen. Bleef nog de vraag waar zij het kon kopen. Als er al iets te koop was, moest men daar uren voor in de rij staan. Ieder die de oorlog heeft meegemaakt, zal dat als een onvergetelijke ervaring met zich meedragen. Elke dag weer in de rij staan, voor steeds weer een ander artikel. En dan soms de onthutsende ervaring dat het begeerde artikel net uitverkocht was als je aan de beurt was. Op het gebied van kleding moest de Nederlandse huisvrouw zeer inventief worden. De uitspraak "Nood leert bidden" is waar, maar dat nood naald en draad leert gebruiken is dat evenzeer. De meest begeerde artikelen waren dan ook naalden, naaigaren en breiwol. De hulpmiddelen om iets te maken of te verma-

Wist U

dat er nog vele artikelen
VRIJ ZIJN VAN PUNTEN?

Bezichtigt onze etalages, welke geheel geëta-
leerd zijn met puntenvrije artikelen.   -   -

Ant. de Ruiter's
MANUFACTURENHANDEL

Hoogstraat 12 - Telef. 591 - Veenendaal

Zoo juist ontvangen **Tochtband** 25 cent per bos.

Overgenomen uit Nieuws- en Advertentieblad *De Vallei*, 24 januari 1941
(Gemeentearchief Veenendaal).

ken waren onontbeerlijk. De meest vreemde creaties werden vertoond. Niet alleen kostuums werden gekeerd, maar ook jassen en mantels. Gevolg was dan wel dat alle knoopsgaten aan de verkeerde kant kwamen te zitten. Als de lakens versleten waren kon er altijd nog ondergoed van gemaakt worden. Wel wat hard aan het lijf, maar alles went. Elastiek was ook snel schaars. De Duitsers konden het hierin verwerkte rubber wel beter gebruiken. Maar met een bandje ging het ook. Onze grootvaders droegen immers ook klepbroeken? Geen nostalgische mode, maar bittere noodzaak. Al gauw verschenen er blouses op straat gemaakt uit gordijnstof. En oude dekens konden uitstekend vermaakt worden tot kinderjasjes. Wat kon je als kind een immense uitbrander krijgen als je, echt per ongeluk, een scheur in je jurk of broek had. Kinderen bleven kinderen, maar waar moest je het garen vandaan halen om de schade te herstellen? Veelkleurige sokken waren in de oorlog zeer modieus. Sokken werden gestopt met elke kleur garen die voorhanden was. Soms bestond de sok uit een en al stopwerk. Dat is in onze consumptiemaatschappij bijna niet meer voor te stellen.

Het was bijzonder moeilijk om opgroeiende kinderen nog enigszins behoorlijk gekleed te laten gaan. Het was dan ook heel gewoon om stukken aan elkaar te zetten. Het deed er niet meer toe of kleur en kwaliteit wel bij elkaar pasten. Bij de jongens was het soms moeilijk te onderscheiden of ze met een lange korte broek liepen of met een korte lange broek. Gelukkig waren plus-fours (pofbroeken) in de mode. Die konden nog aardig meegroeien.

Wellicht het waardevolste artikel in de oorlogstijd was op textielgebied brei-

wol. Later, toen er nauwelijks nog echte wol als grondstof beschikbaar was, werd dat breigaren afkomstig van lompen en afval of kunstzijde. In tegenstelling tot geweven goederen konden gebreide goederen uitgehaald worden. Was een trui op bepaalde plaatsen versleten, dan werd deze helemaal uitgehaald. Van dit aldus herwonnen garen kon vervolgens weer een andere, kleinere trui gebreid worden. De dunne stukken garen konden altijd nog gebruikt worden om sokken te stoppen. Zelden zal er zoveel uitgehaald zijn als in die tijd. Avonden werden daaraan besteed. Uithalen, opwinden en op nieuw breien.

Voor een kind kon zoiets best gezellig zijn, maar dat was zich niet bewust van alle zorg om de kleding heel te houden, of van de inspanningen om van oud weer nieuw te maken, of van de uren die je in de rij moest staan als er ergens een partij textiel verkocht werd. Er kwam een tijd dat er niets meer was. Je kon niet aan het verstellen blijven. Gelukkig naderde toen ook het einde van de oorlog.

Eén ding was in elk geval bereikt: de wielervedstrijd was tot na de oorlog geneutraliseerd. Maar de fiets was gestolen...

Atie de Vries
Joop de Ruiter

Geraadpleegde bronnen

- * H.M. van Schuppen, directeur van het centraal magazijn distex en het molestmagazijn distex van 1940-1947
- * L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* dl 2, 3, 4, 7 ('s-Gravenhage 1969-1978)
- * 1882 – 1957, Ant. de Ruiter, 75 jaar textiel (particulier bezit)
- * Eigen herinneringen
- * T.J. Kastelein, *Groei naar een industriële samenleving. Inleiding tot 200 jaar sociale en economische geschiedenis* (Groningen 1977.2)

HULPGOEDEREN VOOR VEENENDAAL

Nadat de oorlog was afgelopen, bleef Nederland achter als een berooid land. De bezetters hadden alles geroofd wat van hun gading was. Het distributiestelsel bleef nog jaren gehandhaafd. Pas in 1950 ging het laatste artikel van de bon.

Het is een bekend feit dat vanaf 1947 vanuit de Verenigde Staten de Marshallhulp op gang kwam. Minder bekend is, dat ook al vóór die tijd Amerikaanse hulpgoederen verstrekt werden. Hieronder volgt een reportage van de aflevering van dergelijke goederen in het voorjaar van 1946. De afgeleverde pakketten bevatten onder andere werkkleding voor fabrieksarbeiders. De verdeling vond plaats in de Scheepjeswolfabriek.

De foto's komen uit de collectie van de Historische Vereniging.

Aankomst Amerikaanse kisten.

Lossen van de kisten,
v.l.n.r. G. van de Scheur en G. Heikamp.

Commissie van uitdeling, v.l.n.r. P. Smit, C. Kroes, C. van de Lustgraaf, H. Oudhuizen en mej. Van Hemert.

Uitpakken van de pakketten, v.l.n.r. mej. Van Hemert, W.A. van de Vet en W.J. Schoemaker.

Amerikaanse overalls, v.r.n.l. J. van Otterlo, J. Flaman, H. van Barneveld, J. Achterberg, H. van de Bovenkamp, J. van Burken, C. van de Weerd, midden J. van Rekum.

Uitdeling van de pakketten, v.r.n.l. P. van Dijk (met fiets), Alb. van de Haar, A. Rozeboom, Wm. Van Asselt, Joh. van Kesteren, midden links W. van de Pol, achter links Wm. van Dolderen.

VEENENDAALSE SLACHTOFFERS ALS GEVOLG VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

In 1990/1991 verrichtte een gemeentelijke werkgroep onderzoek om te komen tot een complete lijst van Veenendaalse oorlogsslachtoffers. Deze werkgroep bestond uit wijlen de heren Jo van Barneveld en Ton van Doorn, mevrouw Truus van de Kamp en mr Gert Veenhof. Hun onderzoek leverde tal van bijzonderheden op. Deze lijst diende tevens als basis voor de vermelding van de namen van Veenendaalse oorlogsslachtoffers op het vernieuwde gemeentelijke oorlogsmonument bij het NS-station Veenendaal-Centrum. Het overzicht van de namen op dit monument, voorzien van enige achtergrondinformatie, laten we hieronder volgen. De namen van de gesneuvelden in Nederlands-Indië, die ook op het monument voorkomen, zijn hier achterwege gelaten, evenals de tekst die – meer in het algemeen – gewijd is aan de tijdens de oorlog omgekomen kinderen.

<i>Naam</i>	<i>Geboortedatum</i>	<i>Overlijdensdatum</i>
Achterberg, Jan door oorlogshandelingen (woonde in Gelders Veenendaal)	14-10-1904	24-04-1945
Amerongen, Gerrit van concentratiekamp Mauthausen	18-01-1924	09-03-1945
Auperlé, Johannes executie in spergebied Ede, zie <i>Ede 1940-1945</i> , p. 43v. (op monument 24-05-1945, maar overlijdensdatum vermoedelijk 6-04-1945)	27-06-1919	24-05-1945/16-04-1945
Barneveld, Martinus van beschieting in Wageningen	09-05-1920	26-11-1944
Barneveld, Willem van concentratiekamp Buchenwald	25-06-1888	26-02-1945
Beek, Hendrik van granaatslag Sav. Lohmanstraat (woonde in Gelders Veenendaal, Gelderselaan)	03-07-1925	24-04-1945
Beek, Johannes van de beschieting op 19-04-1945 in Veenendaal	05-07-1904	19-04-1945
Blankestijn, Petrus Hendrikus neergeschoten te Amsterdam, in verband gebracht met daden van politiechef Stappenbeld)	19-05-1911	07-11-1943
Bosma, Anne Ned. militair, meidagen 1940, Moergestel (woonde in Gelders Veenendaal)	15-08-1920	14-05-1940
Bovenkamp, Aart van de Ned. militair, meidagen 1940, Wessem	15-06-1911	10-05-1940
Bovenkamp-Bolderman, Frederika van de beschieting op 19-04-1945 in Veenendaal	24-12-1890	19-04-1945
Budding, Jelis persoonsverwisseling op Buurtlaan (woonde in Gelders Veenendaal)	21-04-1904	14-01-1944
Buitenhuis, Jacob omgekomen dwangarbeider in Brandenburg (door hartzwakte)	28-12-1902	06-01-1945
Buuren, Jacob van concentratiekamp Neuengamme (woonde in Gelders Veenendaal)	23-12-1877	07-03-1945
Buuren, Jan van concentratiekamp Neustadt	04-06-1914	03-05-1945
Doorn, Adam Barend van	20-07-1887	17-03-1945

concentratiekamp Neuengamme		
Doorn, Gerrit van	23-10-1888	25-04-1945
concentratiekamp Dessau/Rosslau		
Doorn, Jan Alard Gerard van	04-05-1921	24-03-1945
concentratiekamp Neuengamme		
Doorn, Wilhelmus van	09-09-1923	16-03-1945
concentratiekamp Grosz Laasch (door keeltuberculose; woonde in Gelders Veenendaal)		
Dijk, Wessel van	29-03-1927	18-05-1945
door explosie van bunker bij De Klomp		
Dijkhorst, Teunis	09-10-1895	26-03-1945
door Duitsers gefusilleerd in tuin (woonde in Gelders Veenendaal)		
Dijkman, Geert Aalje	03-04-1915	14-05-1945
concentratiekamp Ludwiglust (woonde boerderij Haspel C 6)		
Engelaan, Jacob	29-06-1905	02-12-1944
illegale werker, door Duitsers gefusilleerd te Apeldoorn		
Engelenburg-Spies, Christina van	04-03-1919	25-04-1945
beschieting op 19-04-1945 in Veenendaal		
Essen, Abraham Levie van	21-03-1862	28-01-1944
concentratiekamp Auschwitz, Joodse inwoner		
Essen, Elly Vera Louise van	25-02-1926	03-09-1943
concentratiekamp Auschwitz, Joodse inwoner		
Essen, Leenhardt Hermann van	25-02-1894	02-11-1943
concentratiekamp Auschwitz, Joodse inwoner		
Essen, Simon Levie van	26-06-1865	09-07-1943
concentratiekamp Sobibor, Joodse inwoner		
Essen, Veronie Suze Carola van	03-08-1928	27-08-1943
concentratiekamp Auschwitz, Joodse inwoner		
Essen-Lopes de Leao Laguna, Rachel Julia van	01-11-1891	27-08-1943
concentratiekamp Sobibor, Joodse inwoner		
Faber, Josephus Johannes Cornelis	17-08-1923	26-07-1944
omgekomen dwangarbelder te Berlijn, begraven ere-begraafplaats Loenen (bij Apeldoorn)		
Gaasbeek, Willem	20-03-1930	18-05-1945
door explosie van bunker bij De Klomp (woonde in Gelders Veenendaal)		
Garderen, Melis Jan van	19-11-1926	11-07-1941
munitieongeval te Wageningen		
Ginkel, Hendrik van	10-04-1922	24-12-1944
omgekomen dwangarbelder Zöschen		
Ginkel, Roelof van	18-12-1900	05-03-1945
concentratiekamp Neuengamme (hoofdbewoner boerderij Haspel C 6)		
Hardeveld, Cornelis van	24-02-1900	30-04-1945
illegaal werker, door Duitsers gefusilleerd te Utrecht (woonde in Gelders Veenendaal)		
Hardeveld, Hendrikus van	15-09-1903	19-04-1945
door oorlogshandelingen (woonde in Gelders Veenendaal)		
Hensen, Hendrikus	22-11-1923	08-04-1944
omgekomen dwangarbeider, Spergau		
Kik, Cornelis	16-11-1926	15-05-1945
concentratiekamp Neuengamme (overlijdensdatum tussen 15-05 en 24-05-1945)		
Klem, Arend	09-06-1926	21-04-1945
concentratiekamp Wöbbelin (woonde in boerderij Haspel C 6; kwam van Oude-Tonge)		

Kleuver, Gerrit de na de bevrijding door Amerikanen in kamp Peres of Bohlen	19-07-1923	17-04-1945
Kleuver, Sander de illegaal werker, geëxecuteerd Weteringsschans te Amsterdam	10-11-1923	12-03-1945
Koen, Jacob door explosie van bunker bij De Klomp (woonde in Gelders Veenendaal)	14-02-1929	18-05-1945
Koene, Willem in gevecht met SS-ers, Buurtsteeg; begraven te Loenen (bij Apeldoorn)	08-06-1926	07-05-1945
Koert, Cornelis concentratiekamp Wöbbelin (woonde in boerderij Haspel C 6; was verloofd met Veenendaalse); onderduiker via Rotterdam	20-07-1919	29-03-1945
Koert, Jacob concentratiekamp Ludwiglust (woonde in boerderij Haspel C 6 (kwam van Oude-Tonge)	19-07-1912	28-05-1945
Koetser, Anna concentratiekamp Sobibor, Joodse inwoner	17-09-1869	09-07-1943
Kooten, Johannes van door beschieting op 19-04-1945 te Veenendaal	17-01-1924	19-04-1945
Loosdrecht, Janus van de illegaal werker, geëxecuteerd te Utrecht	17-05-1908	30-04-1945
Man, Johannes de concentratiekamp Natzweiler (woonde in Gelders Veenendaal)	08-06-1916	10-12-1943
Manen, Albertus van geëxecuteerd in spertijd	05-01-1913	26-04-1945
Methorst, Cornelis door bombardement te Jutphaas	24-11-1900	13-05-1940
Meurs, Willem Hendrik concentratiekamp Bergen-Belsen/Neuengamme (door tbc)	09-12-1903	28-01-1946
Muller, Maas beschieting uit de lucht (in Veenendaal)	18-01-1911	11-11-1944
Norden, Henni Sophia concentratiekamp Sobibor, Joodse inwoner; dienstbode bij R.D. van Essen, Kerkewijk 152 (was 176)	15-02-1923	28-05-1943
Oosterkamp, Steven van den dwangarbeider, te Frankfurt am Main omgekomen bij bombardement; begraven te Rhenen	17-02-1902	13-03-1944
Pol, Wouter van de explosie van bunker bij De Klomp	31-07-1929	18-05-1945
Prins, Emilie Zippord concentratiekamp Sobibor, Joodse inwoner	04-05-1873	21-05-1943
Quint-Finkenflügel, Elisabeth Anne omgekomen door oorlogshandelingen te Arnhem (woonde in Gelders Veenendaal)	05-05-1918	08-03-1944
Ravenswaaij, Maria van geëxecuteerd, verm. voor onderduiker aangezien (woonde in Gelders Veenendaal)	07-11-1935	16-11-1944
Riet, Albert van 't concentratiekamp Wöbbelin	25-05-1913	12-03-1945
Ruijter, Herman Cornelis de omgekomen bij bombardement Wolfheze (woonde in Gelders Veenendaal)	16-08-1896	17-09-1944
Santen, Evert van door explosie van bunker bij De Klomp	19-11-1926	18-05-1945
Scheidemann, Alfred Israël concentratiekamp Sobibor, Joodse inwoner; op 11-09-1943 verhuisd naar Amsterdam	30-08-1884	23-07-1943

Scholte, Arie	18-07-1898	25-04-1945
door oorlogshandelingen; begraven op de algemene begraafplaats Veenendaal		
Schot, Teunis	05-04-1914	14-05-1940
Ned. militair, meidagen 1940, Goes (woonde in Gelders Veenendaal)		
Smit, Cornelis Marinus	21-04-1908	19-04-1945
beschieting op 19-04-1945 in Veenendaal		
Spies, Grada Hendrika	09-02-1925	26-04-1945
als gevolg van beschieting 19-04-1945 in Veenendaal		
Spies, Heinrich Herman	29-11-1927	18-02-1945
geëxecuteerd in spergebied (woonde in Gelders Veenendaal)		
Stuivenberg, Marinus	02-09-1921	12-09-1944
omgekomen dwangarbeider, Epshalm (woonde in Gelders Veenendaal)		
Valkenburg, Dlrk	08-01-1922	17-04-1945
na bevrijding Amerikanen, concentratiekamp Peres of Bohlen of te Rötha a.g.v. bombardement bij watertoren		
Valkenburg, Marinus	12-09-1930	19-04-1945
door beschieting op 19-04-1945 in Veenendaal		
Vej Mestdag, Karel de	21-07-1922	28-08-1944
concentratiekamp Flossenbug, politieke gevangene; woonde Kerkewijk 73, vermoedelijk als ongehuwd student actief in het verzet		
Velthuisen, Gerard van	07-07-1923	11-05-1945
omgekomen dwangarbeider Weener a/d Ems (Duitsland), vermoedelijk werkzaam bij een boer; omgekomen door bomexplosie. Hoewel volgens bevolkingsregister in 1943 uitgeschreven naar Uithuisen was hij volgens een brief van de burgemeester in '45 inwoner van Veenendaal		
Versteeg-Kleijer, Willemijntje	19-07-1917	24-04-1945
door oorlogshandelingen		
Vink, Aart	27-02-1879	26-03-1945
tijdens tuinieren In spertijd Gortstraat		
Vrij, Hartog	22-08-1939	06-09-1944
concentratiekamp Auswitz, Joodse Inwoner, zoon van Veronica Vrij-Krant		
Vrij-Krant, Veronica	08-03-1909	06-09-1944
concentratiekamp Auswitz, Joodse inwoner, moeder van Hartog Vrij		
Weert, Evert van de	16-12-1923	31-05-1945
concentratiekamp Bergen-Belsen; woonde Nieuweweg 203 (gemeente Renswoude), gearresteerd op 23-06-1944 te Veenendaal, via Amersfoort naar Neuengamme overgebracht, daarna Bergen-Belsen		

Bron

Archief Gemeente Veenendaal, dossier 1.853.1. Voor dit overzicht zijn de volgende dossiers geraadpleegd:
1.755.27 (242.9) 1942-1961; 1.755.65 (667.4) 1944-1962, (93.2) 1944-1962; 1.755.61 (254.2) 1942-1960;
1.755.62 (254.4) 1945-1956.

M MEDEDELINGEN

Bijeenkomst

Op donderdag 15 juni is de volgende bijeenkomst van Oud Veenendaal gepland. Op deze avond zal de heer E.J.M. Maes uit Utrecht een lezing houden over begraafplaatsen in de provincie Utrecht, waarbij ook de Veenendaalse begraafplaatsen aan de orde zullen komen. In deze lezing passeren allerlei aspecten de revue: van het begraven in de kerk tot het ontstaan van begraafplaatsen, van de symboliek van grafstenen en monumenten tot de architectuur van de gebouwen. Op deze boeiende avond zult u ontdekken dat een grafsteen u niet alleen maar iets vertelt over de overledene!

- Dus:**
- de heer E.J.M. Maes
  - over **Begraafplaatsen in de provincie Utrecht**
  - donderdag 15 juni 2000
  - in de grote zaal van De Meent, Grote Beer 10
  - aanvang 19.45 uur
  - de toegang is gratis

Nieuwe leden

De vereniging kan zich verheugen op een groei aan leden. Vanaf begin dit jaar tot op heden hebben we 48 nieuwe leden ingeschreven. Het is heel fijn om deze groei te kunnen melden, want dat duidt er op dat de belangstelling voor de historie van onze plaats groot is. Het is natuurlijk ook aantrekkelijk om nu lid te worden, omdat elk nieuw lid gratis het stratenboek *Veenendaal straat in straat uit* ontvangt. Wij heten deze nieuwe leden van harte welkom in onze vereniging en hopen dat er nog velen zullen volgen. Helpt u ook een handje mee?

Cadeau

Zoekt u voor iemand een origineel cadeau? Verras hem of haar eens met een jaarlidmaatschap van onze vereniging! Voor één prijs geeft u dit jaar een dubbel cadeau, want ook voor deze nieuwe leden is een gratis exemplaar van het stratenboek *Veenendaal straat in straat uit* beschikbaar.

Oud Veenendaal

September 2000

★ 15e jaargang, nummer 3
verschijnt 4 maal per jaar

Redactie

Dr R. Bisschop, eindredactie

Drs A.C. van Grootheest

J. Mouthaan, lay-out

H. Henzen

Bestuur

G. Verhoef r.a., voorzitter

Mr R. Ottens, secretaris

W. Brands, penningmeester

D.J. Bouwhuis

J.T. Slok

H. Henzen

Mevr. T. Valkenburg-van Bruxvoort

Secretariaat:

Postbus 1099, 3900 BB Veenendaal, telefoon 0318-552828

Ledenadministratie:

mevr. H. Brands-van Ravenswaaij, Middellaan 77, 3904 LE Veenendaal, telefoon 0318-513650

Werkgroepen en Commissies:

D.J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal, telefoon 0318-528830

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 30,- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het nieuwe verenigingsjaar.

Druk: Grafisch Bureau Steitner

*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

I NHOUD jaargang 15, nummer 3 (september 2000)

- 91   *Van de redactie*
- 92   *Het Veenraadschap der Geldersche
         en Stichtsche Veenen*
- 112   *De ramp van 1855 volgens
         de burgemeester*
- 116   *Een verordening voor de Botermarkt*
- 118   *Een verstoorde koninginnedag*
- 122   *Boekbespreking*
- 124   *Mededelingen*

A.N. Beets

TUCHELOOSHEID VAN DE JEUGD.

De Burgemeester vestigt met nadruk de aandacht op onderstaand door het Algemeen Bestuur der Tucht-Unie opgesteld

MANIFEST.

Aan alle Ouders in Nederland!

De tuchtelooosheid en de verwildering van de Nederlandsche jeugd nemen onder den invloed der omstandigheden toe; baldadigheid en straatschenderij oefenen een zekere bekoring uit; wetten, verordeningen en voorschriften worden uit het oog verloren; het aantal misdrijven en kleinere vergripen vermeerderd met den dag; de kinder-criminaliteit breidt zich uit.

Aan de ouders is de taak, daartegen op te treden en er zich met alle kracht tegen te verzetten.

Wij doen een beroep op hen om paal en perk te stellen aan de verbastering van de zeden bij hunne kinderen, door het volgende in acht te nemen:

1. Stelt uwen kinderen door uwe eigene levenswijze een voorbeeld ten goede.

2. Leert hun het eigendom en de vrijheid van anderen te ontzien.

3. Houdt hen van de straat, vooral op die uren bij duisternis en ontijde, waarin de gelegenheid en de verleiding tot onzedelijkheid, diefstal en andere misdrijven en vergripen het grootste zijn.

4. Verbiedt hun te vloeken, alcohol te gebruiken, te rooken, slechte, zedebedervende looneel- en bioscoopvoorstellingen te bezoeken en onzedelijke boeken te lezen.

5. Houdt hun de onbehoorlijkheid van baldadigheid en straatschenderij duidelijk voor oogen en zonder ophouden.

6. Leert hun het gezag en de overheid te eerbiedigen; en spreekt daarover nooit in hun bijzijn met geringschaling, veel minder met minachting.

7. Geeft uwen kinderen voortdurend bezigheid; zendt hen voor ontspanning zoo mogelijk naar speelreinen, sportvelden, leeszaalen enz. Ledigheid is des duivels oorkussen.

8. Stelt hen in de gelegenheid goede toespraken aan te hooren en in zich op te nemen van godsdienstigen, opvoedkundigen en zedelijken aard.

9. Zorgt, dat uwe bevelen, voorschriften en waarschuwingen ook worden opgevolgd.

Bestraft de onwilligen en de nalatigen.

10. Verzuimt niet, in uw gezin al datgene te doen en te bespreken, dat strekken kan om de goede vruchten eener degelijke opvoeding niet te doen verloren gaan, maar veeleer te doen toenemen.

11. Bevordert in uw huis orde, netheid en reinheid; verzet u met kracht tegen elke verwildering, ook al kost u dat onder de bestaande omstandigheden vaak zeer veel moeite.

12. Voorkomen is beter dan genezen en bestraffen.

UTRECHT, DECEMBER 1917.

HET ALGEMEEN BESTUUR VAN DE TUCHT-UNIE.

Nr. 2068.
Uitgegeven van de RAAD DER ALDEREN A. N. Blijde

V VAN DE REDACTIE

Dit nummer zou als opdruk kunnen hebben: 'Archiefnummer'. De hoofdmoot wordt gevormd door een doorwrocht artikel van de heer A.N. Beets uit 1986 dat handelt over de geschiedenis van het Veenraadschap en zijn archief. Weliswaar heeft sindsdien het lokaal-historisch onderzoek gelukkig niet stilgestaan, maar de resultaten daarvan gaven ons als redactie geen aanleiding om het artikel te herzien. We beperkten ons tot het toevoegen van enkele literatuurverwijzingen.

Daarnaast treft u drie 'verslagen' aan, die rechtstreeks ontleent zijn aan gemeentelijke archiefstukken. Mocht u ze na willen lezen, de bronvermelding staat er bij. En als u de smaak te pakken krijgt: er bevinden zich nog veel meer van dat soort verhalen in de archieven. Het loont steeds weer de moeite om je daarin te verdiepen.

Hopelijk kunt u dat na lezing van dit nummer beamen!

de redactie

HET VEENRAADSCHAP DER GELDERSCHE EN STICHTSCHE VEENEN

*Bijgaand artikel scheef de heer Beets, werkzaam bij de provinciale archiefinspectie, in 1986. De aanleiding daartoe was een discussie over de vraag waar het Veenraadschapsarchief – dat zich tot op heden in het gemeente-archief van Veenendaal bevindt – nu eigenlijk thuishoort. Het antwoord van de heer Beets is duidelijk!*¹

Het Veenraadschap is ingesteld in 1563 bij octrooi van Filips II als hertog van Gelre en heer van Utrecht voor de “lantgenoten ende geërfden, mitsgaders de pachters” der Geldersche en Stichtsche Veenen onder Rhenen. Ingevolge dit octrooi kregen degenen die eigenaar van acht, of pachter van zestien morgen land binnen deze Veenen waren, het recht ieder jaar zeven personen te kiezen die bevoegd zouden zijn tot het uitvaardigen van “zulcke omslagen oft uitsettingen, mitsgaders ordinantiën ende keuren, als zij tot vorderinge ende welfaert van der turfneringe zullen bevynnen te dyenen.”² Kort voordien, uiterlijk in 1549, is Veenendaal ontstaan als nederzetting van verveners aan weerszijden van de Utrechts-Gelderse grens, op territorium van de stad Rhenen en het schoutambt Ede.³

Takenpakket

Van meet af aan heeft het Veenraadschap zijn opdracht, te doen wat strekte “tot vorderinge ende welfaert van der turfneringe” ruim opgevat. De Veenraden droegen zorg voor de aanleg en het onderhoud van velerlei waterstaatswerken, niet alleen binnen het Veenendaalse maar soms ook ver daarbuiten gelegen. Wij noemen hier de zorg voor de Bisschop Davidsgrift,⁴ bruggen,⁵ dijken,⁶ wegen,⁷ schoeiingen,⁸ sloten,⁹ schutten,¹⁰ verlaten,¹¹ de Grebbesluis¹² en zelfs kribben of landhoofden in de Rijn¹³ en voorts, in samenwerking met andere waterstaatslichamen, zorg voor gemeenschappelijke hoofdwaterkeringen en hoofdafvoerwerken.¹⁴ De winning van en de

(foto's H. Henzen)

handel in turf bleef hierbij meer dan twee eeuwen centraal staan. Een schrijver omstreeks 1770 constateert dat 'het opzigt over de werken, dyken, dammen, heulen, watergangen, griften en al wat tot de turfneeringe betrekkelijk is, is toevertrouwd aan een Kollegie van zeven Veenraden, die verplicht zyn, jaarlyks, met de Hoofd-Officieren [t.w. van Rhenen en Ede, A.N.B.], eene schouw te doen.'¹⁵

Omdat de afstand tot Rhenen en Ede groot was (ongeveer anderhalf uur gaans) heeft het Veenraadschap het initiatief genomen tot de bouw van een kerk in Veenendaal. Deze kerk is in 1566 in gebruik genomen.¹⁶ De administratie van de kerkelijke goederen en inkomsten werd gevoerd door functionarissen van het Veenraadschap.¹⁷

Het Veenraadschap benoemde niet alleen ambtenaren die men daar wel zou verwachten (de secretaris, comptabelen en buitenpersoneel)¹⁸ maar ook de kerkmeester, de koster en doodgraver en de schoolmeester en voorzanger. Het had tevens invloed op het beroepen van de predikant van de Veenendaalse kerk.¹⁹

De inkomsten van het Veenraadschap werden, buiten de gebruikelijke omslagen van morgengeld en waterlossingsgeld, tevens verkregen uit verpachting van visserij, graspereelen, schut-, brug- en weggelden.²⁰ Een bijzondere heffing was de "impost van den onvrijen"; deze werd verkregen van de grondeigenaren en -pachters en hun recht verkrijgenden die in 1546 niet hadden bijgedragen in de kosten van uitdieping van de Grift.²¹

Bij dit alles schijnt de invloed van de besturen van Rhenen en Ede, onder wier jurisdictie Veenendaal viel, beperkt te zijn geweest. Van Iterson, in zijn rechtshistorische beschouwing van Rhenen, stelt kortweg over de periode na 1546: "Veenendaal, dat op papier tot Rhenen behoorde, had een eigen weg ingeslagen."²²

Wel inde Rhenen dorpslasten en, als tussenstation, de gewestelijke belastingen; voorts werden de Veenraden en hun ambtenaren beëdigd door de hoofdofficier van Rhenen. Ook oefende het bestuur van Rhenen rechtspraak uit over Veenendalers, maar hierbij dient in het oog gehouden te worden dat dit tijdens het ancien régime een normale bevoegdheid was.²³

(foto H. Henzen)

Het octrooi van 1563 draagt een zeker toezicht op het Veenraadschap op aan de Raad van Filips II - later de Staten van Utrecht. Tot de reglementering van 1904 zou dit toezicht echter van nominale betekenis zijn.²⁴

In 1751 stelde Willem IV, erfstadhouder van Utrecht en Gelderland, een *Reglement van Regeringe* voor het Veenraadschap vast. In dit bestuursreglement werden de verkiezingsbepalingen van het octrooi uit 1563 bevestigd, zij het dat de Veenraden nu om de twee jaar verkozen werden.²⁵ Over de taken van de Veenraden licht slechts één artikel van dit reglement ons summier in: schouw en voorziening in de nodige reparaties van de “werken, dyken, dammen, heulen, watergangen, griften en schoeijingen” en “sorge dragen dat de Grift (...) gesneden en gesuyvert wordt van het lies en ander ruygt (...).”²⁶ Aanleiding tot de vaststelling van dit reglement was de veertien jaren lang gevoerde obstructie van enkele invloedrijke veengenoten tegen de gebruikelijke gang van zaken: de jaarlijkse schouw en de “rekendach” - tijdens welke het oude bestuur verantwoording aflegde en de Veenraden werden gekozen - waren sedert 1736 niet meer gehouden.²⁷

Veranderingen in het takenpakket

Nadien zijn de taken van het Veenraadschap door diverse oorzaken uitgehold. Eén oorzaak was een natuurlijke: het grondgebied van Veenendaal raakte langzamerhand uitgeveend. De al geciteerde auteur uit 1770 schrijft: "Het land rondsom het dorp is, ruim een uur gaans ver, byna geheel uitgeveend. Men wil, dat het land hieromstreeks, voor dezen, wel agt voet hooger geweest is. Thans staat het byna gelyk met het water, waarom men hier (...) het veen, al sedert veele jaaren, niet dan gebaggerd heeft. Ook verzekert men, dat het veen hier zo sterk aangroeit, dat men 't, na verloop van eenige jaaren, op nieuw uitbaggeren kan."²⁸

Leggers van de morgentalen werden nieuw aangelegd tot 1810,²⁹ terwijl vergunningen om te vervenen en rapporten van de veeninspecties nog tot 1857 resp. 1859 in het archief aanwezig zijn.³⁰ Een foto van turfgraving omstreeks 1900 toont de lange duur van dit bedrijf aan.³¹ Maar toen was de turfnering al lang niet meer het hoofdmiddel van bestaan voor de Veenendaalse bevolking. Diverse industrieën, m.n. textielnijverheid, hadden sedert 1840 hun intrede gedaan; de Veenendaalsche Stoomspinnerij en –Weverij (VSW) verschaftte sedert 1862 veel werkgelegenheid.³²

Een tweede oorzaak lag op bestuurlijk terrein: in 1795 is Stichts-Veenendaal als afzonderlijke 'municipaliteit' (gemeente) geformeerd. Aanstonds nam het gemeentebestuur taken op zich ter bevordering van de openbare orde, veiligheid en gezondheid, taken waaraan het stadsbestuur van Rhenen slechts ten dele was toegekomen, en die door de Franse bezetting in een stroomversnelling geraakten.³³ Naast het Veenraadschap was nu een ander krachtig lokaal bestuur tot stand gekomen. De Veenraden behielden de schouw over onder meer wegen en bruggen en de zorg, deze in goede staat te (laten) houden.³⁴ Maar ook de gemeente kreeg, via de Gemeentewet van 1851, zorg voor wegen en bruggen opgedragen.³⁵ Door het toenemen van de bevolking en van het wegenvverkeer zou het zwaartepunt van deze taken binnen Veenendaal verschuiven van het Veenraadschap naar het gemeentebestuur.

Als curiositeit zij vermeld, dat het wapen van het Veenraadschap en dat van de gemeente opmerkelijk veel op elkaar lijken.³⁶

Een derde taakvermindering was het gevolg van de losmaking van het ker-

kelijk beheer. De band tussen het Veenraadschap en de kerk van Veenendaal werd in 1824 bij Koninklijk Besluit verbroken. Voortaan werd de kerk niet meer geadministreerd door (een kerkmeester namens) het Veenraadschap, maar door een college van kerkvoogden.³⁷ Overigens moest nog in 1870 de kadastrale tenaamstelling van de kerk gewijzigd worden, zodat niet meer het Veenraadschap maar de kerkelijke gemeente als eigenaar werd aangemerkt.³⁸

Vervolgens werden, in 1845 en later, enkele interlokale waterstaats- werken overgenomen door het Rijk in verband met de verbetering van de Grebbelinie als militaire fortificatie- en inundatielinie. Aan het Veenraadschap werd de beschikking over de Grebbesluis ontnomen, terwijl Veenraden met het Departement van Oorlog een overeenkomst over de verbetering van de Grift sloten.³⁹

Waterschap

De Grondwet van 1848 trok definitief een scheiding tussen gemeente- en

(foto H. Henzen)

waterschapsbesturen. De bevoegdheid om waterschappen op te richten, te reglementeren en op te heffen werd gelegd in handen van de Staten der provincies.⁴⁰

De Utrechtse Staten hebben eerst - in 1857 - een *Algemeen reglement* vastgesteld voor alle waterschappen binnen de provincie.⁴¹ Bij de behandeling van het ontwerp van dit reglement werd opgemerkt dat een definitie van het begrip 'waterschap' moeilijk te geven was. Erkend werd dat een waterschap als hoofdzaken waterkerende en waterafvoerende werken bekostigt; het kan echter ook worden belast met het onderhoud van wegen en bruggen.⁴²

Vervolgens stelden de Staten *Bijzondere reglementen* vast voor alle ca. 150 waterschappen afzonderlijk; daarbij konden de interprovinciale waterschappen zich in de aandacht van twee (of zelfs drie) Statencolleges verheugen. Deze omvangrijke reglementering vond haar bekroning - letterlijk en figuurlijk - in 1872, toen het reglement voor het hoogheemraadschap Amstelland bij Koninklijk Besluit werd vastgesteld.⁴³

Het is niet geheel duidelijk waarom het Veenraadschap nog tot 1904 moest wachten al eer het van de Staten van Utrecht en Gelderland conform het bovenstaande een eigen reglement ontving. Het reglement van 1751 werd namelijk geacht nagenoeg inhoudloos te zijn.⁴⁴ Twijfel was er in elk geval over de status van het Veenraadschap. In het ontwerp-reglement van 1903 werd het, overeenkomstig het gevoel van de meerderheid van de betrokken Statencommissie, aangemerkt als 'veenschap' (een van de drie kwalificaties die volgens het waterstaatsrecht van toepassing konden zijn op een publiekrechtelijke organisatie).⁴⁵ Maar dit ontwerp werd aan Gedeputeerde staten ter herziening gerenvoyeerd⁴⁶ en toen in 1904 een nieuw ontwerp-reglement werd behandeld,⁴⁷ herzag dezelfde Statencommissie zijn mening en sprak uit dat het Veenraadschap moest worden beschouwd als 'waterschap'. Wij citeren de betreffende passage uit het rapport van deze commissie, waarbij wij de ingewikkelde zinsbouw voor lief nemen:

"Al moge de naam 'Veenraden', welke door de leden van het besturend College wordt gedragen, een vermoeden in tegenovergestelden zin wettigen, en al moge oorspronkelijk de instelling van dit College uitsluitend hebben gestrekt ten behoeve van de exploitatie der binnen zijn gebied gelegen veen-

Geldersche Waag (foto Historische Vereniging).

gronden, het lijdt geen twijfel, of sedert tal van jaren hebben de Geldersche en Stichtsche Veenen het karakter van een waterschap bezeten. Wel wordt nog op zeer enkele plaatsen van tijd tot tijd door ingelanden geveend, doch het hoofddoel van een veenschap, gelijk dit door den Hoogen Raad in zijn bekend arrest van 27 Maart 1882 is omschreven, als bestaande niet “in de regeling der voormelde waterstaatsbelangen (d.z. de zorg voor waterkeering, waterlossing of althans regeling van waterstand) maar in de vervening van hooge veenen volgens een geregeld plan van aanleg en bewerking en de latere ontginning der ondergronden” kan hier allermintst aanwezig worden geacht, ook daar de nog sporadisch bestaande verveningen geheel van particulieren aard zijn.”⁴⁸

Zo besloten de Gelderse en vervolgens de Utrechtse Staten in 1904 tot vaststelling van een *Reglement voor het waterschap, genaamd ‘het Veenraadschap der Geldersche en Stichtsche Veenen’*(!).⁴⁹ Men zag de con-

tinuïteit in deze corporatie en haar bestuur; er werd niet een nieuw waterschap opgericht⁵⁰ en er was dus geen sprake van overdracht van archieven. De Veenraden bleven Veenraden geheten; hun voorzitter werd niet betiteld als 'Schout' maar als 'Voorzittend Veenraad'.⁵¹ Ook het getal Veenraden - zeven - en hun zittingsduur - twee jaren - bleven als van ouds.⁵² Het *Reglement* deelde laconiek mede: "Aan het College van Veenraden behoort met betrekking tot het Veenraadschap alle bevoegdheid, die niet uitdrukkelijk aan anderen is opgedragen."⁵³ De omvang van het Veenraadschap was nu ook reglementair omschreven;⁵⁴ deze bedroeg 2255 hectaren.⁵⁵

Einde van het Veenraadschap

De laatste episode in de bestuursgeschiedenis van het, nu geworden, waterschap speelt zich af kort na de Tweede wereldoorlog. De afwatering van de Gelderse Vallei heeft de bewoners eeuwen lang voor grote problemen gesteld, die noch de provincies, noch de plaatselijke waterschappen vermochten op te lossen. Het rapport van de door het Rijk ingestelde commissie-Rutgers van Rozenburg,⁵⁶ dat in 1933 verscheen, deed een oplossing aan de hand die door de provincies Utrecht en Gelderland werd aanvaard. Ter uitvoering van het plan van deze commissie heeft de Provinciale Waterstaat in de jaren 1936-1947 op Utrechts grondgebied het zo geheten Valleikanaal aangelegd. Deze hoofdafwatering bestond van de Grebbe af tot aan Renswoude uit de verbrede Bisschop Davidsgrift en het Omleidingskanaal.

Om het meeste voordeel uit de afwatering via dit kanaal te trekken zouden, aldus de dagelijkse besturen der provincies, de daarop uitlozende watergangen beheerd en verbeterd moeten worden door enkele nog op te richten waterschappen. De in de Vallei bestaande waterstaatsinstellingen dienden daartoe te worden opgeheven.⁵⁷

In 1948 maakten de Staten van Gelderland en Utrecht gebruik van hun wettelijke bevoegdheid, waterschappen op te heffen⁵⁸ en zo verdween het eeuwenoude Veenraadschap.⁵⁹ Zijn territorium werd verdeeld over twee nieuwe waterschappen: Wageningen en Ede, resp. Grebbe. De grens tussen deze twee waterschappen werd gelegd langs het Valleikanaal en het Omleidingskanaal.⁶⁰ Dit hield in dat ca. 65 % van het gebied van het

Veenraadschap onder Wageningen en Ede en ca. 35 % onder Grebbe kwam te ressorteren.⁶¹

Aanvankelijk werd dan ook het archief van het Veenraadschap toegewezen aan waterschap Wageningen en Ede.⁶² Tegen dit voorgenomen besluit diende het Veenraadschap een bezwaarschrift in, daarbij betogende “dat dit archief beter geschonken kan worden aan het waterschap Grebbe, omdat ons waterschap in de historie meer georiënteerd is geweest op de provincie Utrecht, dan op de provincie Gelderland en zodoende het archief in het Sticht blijft.”⁶³ Gedeputeerde staten willigden dit verzoek in⁶⁴ en op hun voorstel besloten beide Statencolleges dat het archief zou overgaan op waterschap Grebbe.⁶⁵

Archief naar Veenendaal

In het volgend jaar, 1949, vatte de gemeente Veenendaal belangstelling voor het Veenraadschapsarchief op. Wellicht hebben de speurtochten van Thoomes en Sandbrink in dit archief, ondernomen voor de samenstelling van het gedenkboek *Vier eeuwen Veenendaal* tot deze belangstelling bijgedragen. De inspecteur der archieven schreef in 1949 dat “dit vrij omvangrijke en uit historisch oogpunt niet zonder belang zijnde archief (...) vooral voor de

De Markt in 1951 (foto Historische Vereniging).

locale geschiedenis van Veenendaal van gewicht ..." in het gemeentehuis was geplaatst.⁶⁶ B en W van Veenendaal sloten een overeenkomst van kostenloze inbewaringneming van het archief met het bestuur van het waterschap Grebbe.⁶⁷ Sedertdien berust het archief in de gemeentelijke archiefbewaarplaats van Veenendaal.

De briefwisseling die over deze inbewaringgeving is gevoerd⁶⁸ noopt tot enkele opmerkingen van archiefrechtelijke aard. Overheidsorganen kunnen geen archief in eigendom hebben. Hier zou het eigendomsrecht een te absoluut zakelijk recht zijn, dat onder meer beperkt wordt door de wetsbepaling dat een overheidsorgaan niet naar willekeur archiefbescheiden mag vernietigen, vervreemden of in bewaring geven.⁶⁹

Om deze redenen draagt de wetgever alle overheidsorganen de zorg voor hun archieven op, dat is de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het in goede en geordende staat bewaren daarvan.⁷⁰ Voor het beheer van hun archieven, dat is de ambtelijke uitoefening van die zorg, kunnen waterschappen inderdaad overeenkomsten sluiten met het rijk of met gemeenten; deze overeenkomsten zijn onderworpen aan het toezicht van Gedeputeerde staten.⁷¹ Bij de opheffing van een waterschap maken Provinciale staten een beschikking omtrent de (overgang van de zorg voor de) archiefbescheiden.⁷²

Eigen ontwikkeling van het Veenraadschap

Aan het slot van dit artikel wil ik wijzen op het grote verschil in het ontstaan en de ontwikkeling van het Veenraadschap met die van de overgrote meerderheid van waterschappen in het Sticht.

Voor 1795 was als regel alle beheer in de verschillende gerechten (de rechtvoorgangers van de gemeenten) in handen van schout en schepenen. Deze waren belast met het uitzetten en invorderen van de algemene belastingen en van de kosten van de inwendige huishouding van het gerecht. Onder laatstbedoelde kosten vielen het tractement van de schout en verdere beambten, het onderhoud van de dorpskerk, de school enz., maar konden ook vallen de kosten van schouw en onderhoud van wegen, bruggen, weteringen enz., en eveneens omslag van molengeld voor het droog houden van de polder(s). Kwam de zorg hiervoor in vele gerechten geheel aan schout en schepenen, in andere gerechten waren er naast de schout tevens heem-

De Markt (foto Historische Vereniging).

raden of poldermeesters die gezamenlijk de schouw en het onderhoud van wegen en de zorg voor droogmaling droegen. Tijdens de Franse tijd werd voor de gemeentebesturen een zekere werkkring afgebakend. Daarom begonnen de gemeente- en de polderadministratie zich langzamerhand te splitsen. Maar vele gemeenten bleven tot diep in de 19e eeuw zogeheten “binnenlandse lasten” of “polderlasten” heffen voor de verzorging van waterstaatsaken. Eerst in de jaren rond 1860 heeft de groots aangepakte oprichting en reglementering van waterschappen door de Staten aan al deze gemeentelijke waterstaatsbemoeiingen een einde gemaakt.⁷³

De ontwikkeling van het Veenraadschap is hieraan geheel tegengesteld geweest. Niet als afsplitsing van lokaal bestuur maar als geheel nieuw bestuur is het ingesteld. Niet de toewijzing of de groei van waterstaatsaken, maar de uitholling daarvan was de oorzaak dat het Veenraadschap in 1904 als waterschap is aangewezen.

A.N. Beets

Noten

- 1 Dit artikel diende oorspronkelijk als rapport van de provinciale archiefinspectie aan het college van B en W de toenmalige gemeentesecretaris. Het bevindt zich in het Gemeente-archief, 2542.3, Archieven van de Gemeente Veenendaal 1941-1990, - 2.07.353.22 1, Correspondentie 1981- .
- 2 Octrooi van Filips II d.d. 31 augustus 1563, gepubliceerd in: C.W. Moorrees en P.J. Vermeulen, *Vervolg op mr. Joan van de Water's Groot Placaatboek 's Lands van Utrecht tot 1810* (Utrecht 1860), dl. II, p. 118-120; tevens afschrift in het archief van het Veenraadschap [A.V.], inventaris J. de Hullu, in: *Verslag omtrent oude gemeente-, waterschaps- en veenderij-archieven in de provincie Utrecht over 1900-1902* (Utrecht 1902), inv.nr 14, *Veenregister VII*.
Een morgen is een oppervlaktemaat variërend van 0,81 tot 0,93 ha.
- 3 J.G. Thoomes, *Vier eeuwen Veenendaal* (Wageningen 1949), hoofdstuk I. Van belang in dit verband is het octrooi van Karel V uit 1545 om t.b.v. de turfnering de Bisschop Davidsgrift, lopende van Veenendaals gebied tot de Grebbe, uit te diepen; vgl. Thoomes, p. 24v.
De resoluties van de Veenraden nemen een aanvang op 27 april 1546, toen zij dus nog niet een erkend bestuurslichaam vormden. Het is nog onzeker wanneer de naam ‘Veenendaal’ ingang heeft gevonden. Gemeengoed was deze naam al in 15661 als de bisschop van Groningen verklaart de kerk “in Venendaal” gewijd te hebben; A.V., inv.nr 444.

- 4 A.V., inv.nrs 75-108.
- 5 A.V., inv.nrs 110-116.
- 6 A.V., inv.nrs 121, 122, 137.
- 7 A.V., inv.nrs 128, 150-154.
- 8 A.V., inv.nrs 127-129.
- 9 A.V., inv.nrs 135, 136.
- 10 A.V., inv.nrs 130-133.
- 11 A.V., inv.nrs 142-145, 148, 149.
- 12 A.V., inv.nrs 155-183.
- 13 A.V., inv.nr. 124; vgl. inv.nr 14, *Veenregister* XII, 1615, waar voor reparatie van de krib onder de "Heymenberch" [= Grebbeberg] duizend gulden werd uitgetrokken.
- 14 Samenwerking met (soms ook tegenwerking van) de Dijkstoel van Wageningen en Bennekom, de Dijkstoel van de Rhenensche Nude c.a., de Collegiën der Exonereerende Landen en het College van de Slaperdijk; A.V., inv.nrs 119, 120, 147, 184-272.
In 1714 (nader uitgewerkt in 1727) is een conventie over de verzwaring van de Grebbedijk en de waterlozing door de Slaperdijk (op de noordgrens van Veenendaal) gesloten tussen de Staten van Utrecht en die van de Veluwe, mede op instigatie van de Veenraden; A.V., inv.nrs 206, 208, 209.
- 15 *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* XII (Amsterdam 1772), p. 80v.
- 16 A.V., inv.nrs 435-449. Zie ook de inleiding van De Hullu, *Verslag 1900-1902*, p. 6-8. Het "octroye van de erectie van de Veenkercke", verleend door Filips II, is in A.V., inv.nr 435, tevens afgeschreven in inv.nr 14, *Veenregister* V. De kerk werd gewijd op 1 mei 1566 - niet, zoals De Hullu p. 81 schrijft op 3 juni d.a.v. - door Johannes Knijff, bisschop van Groningen en vicaris-generaal van de aartsbisschop van Utrecht. De betreffende oorkonde is in A.V., inv.nr 444; tevens gepubliceerd met vertaling uit het Latijn in: *De Vallei* d.d. 31 oktober 1962. De stukken betreffende bemoeiing met de kerkelijke aangelegenheden (inv.nrs 435-493) zijn opnieuw geïnventariseerd door M.N. Witteveen, die haar werk - met concordans - heeft gepubliceerd als Bijlage 1 bij: *Inventaris van de archieven der Hervormde gemeente te Veenendaal* (Utrecht 1969). Ik volg de nummering van De Hullu.
- 17 Met name de kerkmeester; A.V., inv.nrs 450-493. De archieven van kerkeraad en diaconie vangen pas aan eind 17de eeuw; vgl. de inventaris-Witteveen (noot 16). Voor de oudste gegevens, dat zijn o.m. de rekeningen van de kerkmeesters, is men aangewezen op het Veenraadschaparchief.
- 18 Vgl. A.V., inv.nr 51.
- 19 A.V., inv.nrs 51, 476, 477, 484-486. Vgl. Thoomes, p. 36, en A.V., inv.nr 14, *Veenregister* XV.
- 20 A.V., inv.nrs 306, 334, 378.
- 21 Thoomes, p. 29v; vgl. p. 25v en A.V., inv.nr 315.
- 22 W. van Iterson, *De stad Rhenen, de resultaten van een rechtshistorisch onderzoek* (Assen 1960), p. 262v. In de slotbeschouwing van dit boek, p. 274v, zegt Van Iterson o.m.: "Na de middeleeuwen was Rhenen in de positie geraakt van een provincie-

7030

NEDERLAND IN

PROVINCIE UTRECHT

Stoom-Lichtdrukkerij J. M. Schalekamp, Buiksloot.

GEZICHTEN

(foto Historisc

BEELD EN WOORD

AT EN GELDERLAND.

N VEENENDAAL.

e Vereniging)

stadje, dat vrijwel op geen enkel gebied een rol van betekenis meer speelde. Handel en nijverheid waren tot minimale proporties gereduceerd. (...) Op legislatief terrein werd weinig meer gepraeesteerd. (...) De raadsbesluiten te Rhenen regelden punten van ondergeschikt belang. (...) Zo bleef het stadje aan de voet van zijn mooie kerk-toren en temidden van zijn schilderachtige omgeving dromend liggen." Pas de 20e eeuw, aldus Van Iterson, bracht daarin verandering.

- 23 Voorbeelden van feitelijke uitoefening van bestuurs- of rechterlijke macht door de stad Rhenen of het schoutambt Ede over Veenendaal in A.V., inv.nrs 12, 43, 95, 137, 274, 275, 369, 424 (vgl. daarbij nrs 417-423). In het archief der stad Rhenen tot 1795, dat toegankelijk is via G. Stadermann, *Inventaris van het archief der gemeente Rhenen 1337-1851*, Bijvoegsel III bij het *Verslag over den toestand der provincie Utrecht in 1926* (Utrecht 1927), hebben de inv.nrs 390-437 betrekking op bestuur over Veenendaal afzonderlijk, waar de lokale en gewestelijke belastingheffing de hoofdmoot van uitmaakt. Thoomes, p. 56, wijst nog op de twist tussen Rhenen en het Veenraadschap over de instelling van de Veenendaalse ossenmarkt, die het stads-bestuur niet heeft kunnen verhinderen. Vgl. A.V., inv.nrs 369-371.
- 24 Moorrees en Vermeulen, p. 119. Zie verder noot 44.
- 25 M.n. het vereist grondbezit bleef 8 morgen eigendom of 16 morgen pacht. Artikelen I en II van dit reglement, A.V., inv.nr 11; tevens afgedrukt in de *Notulen van de Staten van Utrecht*, zomervergadering 1904, bijlage 13a, p. 13-29.
- 26 Artikel XXII van het reglement.
- 27 A.V., inv.nrs 9, 10, 40, 42 en inv.nr 14, *Veenregister XVIII*; er is niet genotuleerd tus-sen 1737 en 1749.
- 28 *Tegenwoordige staat* XII, p. 79.
- 29 A.V., inv.nr 297.
- 30 A.V., inv.nrs 433, 434.
- 31 A.P. de Kleuver, *Veenendaal zoals het vroeger was* (Veenendaal 1968), p. 53.
- 32 Thoomes, hoofdstuk II; deze auteur vermeldt al wolspinnerij als huisindustrie sedert 1789. Nog onzeker is, in hoeverre het dempen van de "wijken" (vaarten) in de bebouwde kom van Veenendaal mede ingegeven werd door de verminderde turfwin-ning.
- 33 Hiertoe zijn de notulen van 1795, "het Eerste Jaar der Bataafsche Vrijheid", in het archief van de gemeente onderzocht; inventaris R. Fruin (onuitgegeven), inv.nr 7a, p. 1-125. De inleiding geeft een levendig verslag over de intocht der Fransen. De notulen van juni 1795 behandelen de losmaking van Rhenen, die haar beslag kreeg op 30 juni; deze moeten voor iedere Veenendaler een genot om te lezen zijn, Vervolgens hield het pas gekozen gemeentebestuur, bestaande uit een "schout" en zes "municipalen" - zeven bestuurderen, zoals ook zeven Veenraden - zich o.m. bezig met:
  - requisitie van goud en zilver t.b.v. de Franse bezetting,
  - regeling van de broodvoorziening (voornamelijk rogge),
  - aanstelling van gemeente-ambtenaren: een klepperman en omroeper, een lantaarnopsteker, een groefbidder en varkensschouwer (!),

- houden van een volkstelling: 1947 personen, 463 huisgezinnen,
- verbod voor herbergiers, 's avonds na 10 uur te tappen,
- organisatie van een "stille burgerwacht",
- oproep tot inlevering van wapens en munitie,
- uitspraken in geschillen over schuldvorderingen (rechtspraak was nog steeds niet gescheiden van bestuur),
- verstrekken van "permissies van inwooning",
- vervolging van opkopers van fruit.

Ook Gelders-Veenendaal was een municipaliteit geworden (notulen d.d. 18 december 1795), maar na 1811 viel deze buurtschap weer onder de gemeente Ede. Zie over de Bataafse-Franse tijd: R. Bisschop, *Een tweeling zelfstandig. Stichts en Gelders Veenendaal in de Bataafse-Franse tijd, 1795-1813* (Veenendaal 1995).

- 34 Vgl. A.V., inv.nr 14, *Veenregister* XXVIII, notulen d.d. 3 juli 1795: "de chironge [schouw, A.N.B.] over de gebreekens van kadens, bruggen, straten, weegen, schoeyingen, watergangen, griften, dijken, etc."
- 35 Wet van 29 juni 1851, Stb. 85 (Gemeentewet), artikel 179 sub h. Al eerder bemoeide het gemeentebestuur zich met zorg voor openbare werken. Op 19 augustus 1844 vergaderden delegaties van het gemeentebestuur en de Veenraden over het herstel der waterschoeiingen in de gemeente; A.V., inv.nr 14, *Veenregister* XXXI.
- 36 Thoomes, p. 163v. In beide gevallen een schild van lazuur, beladen met een scheepje, zeilend op zee, alles van goud. De Hooge Raad van Adel bevestigde de gemeente op 11 september 1816 en het Veenraadschap op 30 september 1818 in het bezit van dit wapen.
- 37 K.B. van 14 maart 1823 nr 95. A.V., inv.nrs 447, 448; zie ook De Hullu, *Verslag 1900-1902*, p. 8.
- 38 A.V., inv.nr 449. De kerk, sedert 1566 herhaaldelijk uitgebreid, staat nog steeds ter plaatse, op de hoogte 'het Kleine Veenloo'.
- 39 A.V., inv.nrs 105, 180-183; vgl. inv.nrs 27, 244.
- 40 Grondwet, artikel 192; Wet van 6 juli 1850, Stb. 39 (Provinciewet), artikel 138. Verdere bepalingen betreffende keurbevoegdheid van waterschappen en toezicht daarop door Gedeputeerde staten in de Wet van 12 juli 1855, Stb. 102. Deze wet is vervangen door de Wet van 10 november 1900, Stb. 176 (Waterstaatswet 1900).
- 41 De tekst van het Algemeen reglement voor de waterschappen in de provincie Utrecht is gepubliceerd in het *Provinciaal-blad van Utrecht* 1858, nr 19. Interprovinciale waterschappen vielen niet zonder meer onder de werking van dit reglement.
- 42 *Notulen van de Staten*, wintervergadering 1857, bijlage D, p. 3-10, in het bijzonder p. 7. De Staten zouden bij elke bespreking van een ontwerp-reglement van een instelling die zich met waterschapstaken bezig hield ad hoc beslissen of die instelling als waterschap moest worden beschouwd.
- 43 Reglementen in het *Provinciaal-blad van Utrecht*, 1857-1864, passim en 1872, nr 29.
- 44 Memorie van toelichting op het ontwerp-reglement voor het Veenschap 'de Geldersche en Stichtsche Veenen', in: *Notulen van de Staten*, wintervergadering 1903, bijlage 4a, p. 32v. Met name misten de Veenraden de middelen om de nako-

- ming van onderhoudsplicht van werken af te dwingen, zoals bijvoorbeeld krachtens artikel 1 van de Wet van 12 juli 1855, Stb. 102, voor waterschappen mogelijk was. Bovendien was het Veenraadschap - behoudens artikel XIX van het Reglement van regering uit 1751 - niet onderworpen aan toezicht van hoger gezag, zoals de Grondwet dat uitgeoefend wilde zien.
- 45 Deze drie kwalificaties zijn: waterschap, veenschap, veenpolder. *Notulen van de Staten*, wintervergadering 1903, bijlage 9, p. 2; vgl. *idem*, wintervergadering 1904, bijlage 6, p. 2.
  - 46 *Notulen van de Staten*, wintervergadering 1903, p. 44-47.
  - 47 *Notulen van de Staten*, zomervergadering 1904, p. 26 en bijlagen 13a en 13b; in bijlage 13a aantekeningen over de geschiedenis van het Veenraadschap. *Idem*, wintervergadering 1904, p. 21v, 31-36 en bijlage 6.
  - 48 *Notulen van de Staten*, wintervergadering 1904, bijlage 6, p. 2.
  - 49 *Notulen van de Staten*, wintervergadering 1904, p. 36. Het Reglement is gepubliceerd in het *Provinciaal-blad* 1905, nr 5.
  - 50 Reglement, preambule.
  - 51 Reglement, artikelen 12 en 31. De Veenraden gezamenlijk werden nu betiteld als het 'College van Veenraden'.
  - 52 Reglement, artikel 31.
  - 53 Reglement, artikel 3.
  - 54 Reglement, artikel 1. Het waterschap omvatte: de gemeente Veenendaal, de kadastrale gemeente Geldersch-Veenendaal (gemeente Ede) en het gebied tussen Munnikenweg, Kooiweg, Slaperdijk en Rijkstraatweg Ingense Veer-De Klomp (gemeente Renswoude). Een kaartje van het Veenraadschap is opgenomen in: *Rijkswaterstaat, Beschrijving van de provincie Utrecht, behorende bij de waterstaatskaart* ('s-Gravenhage 1968), p. 33.
  - 55 *Notulen van de Staten*, winterzitting 1903, bijlage 9, p. 1.
  - 56 Commissie voor de Geldersche Vallei, ingesteld bij beschikking van den Minister van Binnenlandsche Zaken en Landbouw van 16 April 1931, *Rapport inzake de afwatering van de Geldersche Vallei, uitgebracht 28 Februari 1933* ('s-Gravenhage 1933).
  - 57 *Notulen van de Staten*, eerste gewone zitting 1946, bijlage 2. Zie ook: H.A.M. Wijnne, 'Iets uit het waterstaatsverleden der Gelderse Vallei', in: *Provinciale almanak voor Utrecht 1950* (Alphen aan den Rijn 1950), 'Mengelwerk', p. 4-8.
  - 58 Krachtens artikel 63 van de Waterstaatswet 1900, gewijzigd bij de Wet van 11 mei 1923, Stb. 197.
  - 59 Besluiten van de Staten van Gelderland en Utrecht d.d. 28 mei resp. 1 juni 1948; *Notulen van de Staten van Utrecht*, eerste gewone zitting 1948, p. 19 sub XI, afgedrukt in het *Provinciaal-blad van Utrecht* 1948, nr 49, p. 185.
  - 60 Besluiten tot oprichting als boven, *Provinciaal-blad* 1948, nr 49 sub VI, p. 115 en sub II, p. 51. Grensomschrijving in artikel 1 van het Bijzonder Reglement voor het waterschap Grebbe, *Provinciaal-blad* 1948, nr 49, p. 53.
  - 61 Deze percentages zijn schattingen mijnerzijds, gedaan aan de hand van de kaart van het Veenraadschap die gepubliceerd is in: *Rijkswaterstaat, Beschrijving van de pro-*

vincie Utrecht, p. 33.

- 62 Door Gedeputeerde staten van Utrecht en Gelderland in het ontwerp-besluit tot opheffing van het Veenraadschap; *Notulen van de Staten van Utrecht*, eerste gewone zitting 1948, bijlage 1, p. 185: ontwerp-besluit XI, artikel 1 sub b.
- 63 Brief van het Veenraadschap d.d. 6 februari 1948, afgedrukt in: *Notulen van de Staten*, eerste gewone zitting 1948, bijlage 1, Bezwaarschriften p. 74.
- 64 "(...) er bestaan voorts naar ons oordeel geen overwegende bezwaren tegen inwilliging van het verlangen, ten aanzien van het archief kenbaar gemaakt." Notulen als boven, bijlage 1, brief aan de Staten d.d. 16 maart 1948, p. 26.
- 65 Besluit XI, artikel 1 sub a, afgedrukt in het *Provinciaal-blad van Utrecht* 1948, nr 49, p. 187. Dit besluit was gegrondvest op artikel 14 van de Waterstaatswet 1900. Het besluit tot opheffing van het Veenraadschap werd van kracht op 1 januari 1949.
- 66 *Verslag van de Inspectie der Gemeente-, Waterschaps- en Veenderij-archieven in de provincie Utrecht over 1949* (Utrecht, Provinciaal bestuur, 1950), p. 2.
- 67 De overeenkomst is gesloten op 19/21 juli 1950. Ik raadpleegde het exemplaar, aanwezig in het gemeente-archief van Veenendaal.
- 68 Briefwisseling tussen de oud-Voorzittend Veenraad en oud-Seeretaris- Cameraar van het Veenraadschap, Burgemeester en Wethouders van de gemeente Veenendaal, het Bestuur van Waterschap Grebbe, Gedeputeerde staten van Utrecht en de rijksarchivaris-inspecteur der archieven in Utrecht, 1949, 1950. Ik raadpleegde de betreffende stukken in het archief van Gedeputeerde staten, dossier -1.852.12, waterschap Grebbe en in het archief van de rijksarchivaris-inspecteur der archieven over 1949 nrs 2, 15, 17, 30-32 en over 1950 nrs 19, 20 en 24.
- 69 Archiefwet 1962, artikel 2, tweede lid; Besluit van 26 maart 1968, Stb. 200 (Archiefbesluit), hoofdstuk II.
- 70 Voor waterschappen: Archiefwet 1962, artikel 29 jo. Voor alle overheidsorganen artikel 2, eerste lid.
- 71 Archiefbesluit, artikelen 11, 13, 15 en 16.
- 72 Waterstaatswet 1900, artikel 14, eerste lid, gewijzigd bij de Wet van 19 juli 1962, Stb. 313.
- 73 De gegevens over de ontwikkeling van de lokale waterschapsbesturen zijn ontleend aan de Memorie van Toelichting, behorende bij het ontwerp- (Algemeen) Reglement voor de waterschappen in de provincie Utrecht, *Notulen van de Staten*, wintervergadering 1857, bijlage B, p. 45-52. Over het bestuur van en door het Veenraadschap in zijn beginperiode (16de eeuw) zie: D. Philips, 'Leven en bedrijf in het laat-middeleeuwse Veenendaal', in: *Maandblad Oud-Utrecht*, oktober 1956, p. 83-87, en het in 1992 verschenen proefschrift van Taeke Stol, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei, 1546-1653* (z.p. 1992).

DE RAMP VAN 1855

VOLGENS DE BURGEMEESTER

- Gemeenteverslagen als bron -

Tot ver in de twintigste eeuw diende de burgemeester elk jaar aan de hand voor een voorbedrukte 'vragenlijst' (die overigens uitgroeide tot ettelijke tientallen pagina's!) aan de provinciale autoriteiten het wel en wee van zijn gemeente gedurende het afgelopen kalenderjaar te rapporteren. Dergelijke officiële verslagen geven soms boeiende achtergrond informatie over bepaalde ontwikkelingen en gebeurtenissen. Het document dat hieronder is opgenomen, is te vinden in de 'Bijlage behorende bij het jaarverslag van den Gemeente Veenendaal over den jare 1855'. In hoofdstuk 11 van dit jaarlijkse verslag werd onder het kopje 'Gemeentepolitie' gerapporteerd over bijzondere omstandigheden en voorvallen die de gemeente betroffen. Het officiële verslag van de watersnoodramp is te uitvoerig voor de beschikbare ruimte in het voorbedrukte jaarverslag, zodat de burgemeester, H.G. van de Poel, zijn uiteenzetting op een extra inlegvel aan het jaarverslag toevoegde.

Opgave van de gedurende het jaar voorgevallen ongelukken en rampen, die openbare melding verdienen.

De overstroming dezer gemeente veroorzaakt door den doorbraak der Grebbedijk, welke doorbraak op Maandag den 5 Maart des namiddags omstreeks vyf ure plaats greep en waarop het lagere gedeelte van het dorp, zijnde de buurt het Benedeneind, reeds des avonds omstreeks negen uren werd geïnuundeerd en welker bewoners, hoewel tijdig genoeg gewaarschuwd, echter met het grootste gedeelte hunner have niet konden vlugten, aangezien

Opvang van Veenendalers in de Oude Kerk tijdens de watersnoodramp (foto Historische Vereniging).

het ijs en het binnenwater het vervoer met schuiten belette en zij dus met hunne geladen schuiten moesten wachten tot er meerder water kwam, maar hierin voor het meerendeel zijn verhinderd door het met den vloed medekomende ijs. Zoodat zij, om hun eigen leven te redden, deze geladen schuiten aan den vloed hebben moeten prijs geven en van welken inhoud zij weinig of niets hebben terug gekregen; van hun levende vee hebben zij, uitgezonderd een kalf en twee varkens, niets verloren, aangezien dit reeds des daags in veiligheid was gebracht; des avonds van denzelfden dag omstreeks 10 uren begon zich het eerst in de kom der gemeente de was van het water te doen bemerken terwijl men van verre naar de zijde van de Grebbe het gedruis hoorde, veroorzaakt door het over elkaar schuiven van het door den doorbraak medegekomen ijs, alsmede dat hetwelk zich nog in de binnenwateren bevondt, en hetwelk bij meenig een erge bezorgdheid verwekte, maar toen omstreeks 12 uren alle landen beoosten het dorp waren geïnuundeerd en de stroom gestuit werd door de hooger gelegen Kerkewijke of Straatweg,

hield deze beweging naar die zijde op en verplaatste zich de stroom naar het Geldersche gedeelte, alwaar dan ook de Steenen brug over de Jufferwijk is weggespoeld en daar het terrein ten weste der gemeente spoedig gelijk geloopt was, zoo heeft, wat de stroom aanbelangt, die geene aanmerkelyke schade aan de huizen of landen veroorzaakt; des voormiddags van den 6 Maart omstreeks 10 uren vertoonde zich het eerste water op de straatweg, welke door het dorp loopt en hetwelk geregeld is wassende gebleven tot Zaterdag den 10 maart, als wanneer door het bezwijken der Munnikkeheul in de Slaperdijk het water meerdere afvoer kreeg.

Op den 10 Maart was den ook de hoogte van het water zeer aanmerkelijk, de gebouwen in het laagste gedeelte van de kom der gemeente stonden p.m. 2 ellen in het water, terwijl de huizen in de lager gelegen buiten buurten als het Benedeneind en het Panhuis p.m. 2 ellen en in het Zand ruim 2 ellen er in stonden. Ter dier tijde was de geheele gemeente geïnundeerd, uitgezonderd de hoogte waarop de kerk en de molen staat, hebbende het water toen het hoogst was, gestaan ter halverwege het Marktplaatsje.

Groot was ter dier tijde de nood en donker de vooruitzichten, doen dank zij de hulp welke de gemeente heeft mogen erlangen van Zijne Majesteit onzen geëerbiedigden Koning, welke dezelve tweemaal in Hoogstderzelfs Persoon bezocht heeft en zoo mildelijk bijdroeg ter leeniging van de eerste nood; alsmede van Zijne Excellentie des Konings Commissaris in deze Provincie aan wiens pogingen wij het te danken hadden, dat te Utrecht eene commissie werd gevormd, welke ongeveer 500 der behoeftigste ingezetenen die hunne wijk in de kerk hadden genomen, te Utrecht in de Geertekerk hadden verpleegd en van alles ruim voorzien, anders waren wellicht door de opeenhoping van zoovele menschen eene besmettelijke ziekte uitgebroken, ook kan men Zijne Excellentie niet genoeg dank wijten, daar door Zijne tuschenkomst het water nog tijdig genoeg uit deze gemeente, ja uit de gehele Geldersche Vallei was, zoodat elkeen in staat was nog vruchten van zyn land te oogsten.

Wijders is deze gemeente tijdens dien ramp in alle tijdelijke behoeften ruim voorzien, zoo door de algemeene commissie te Amsterdam alsmede van onderscheiden zyden door toezendingen van geld, kleederen en levensbehoeften. Hoewel door het ijs of den stroom alhier geene aanmerkelyke scha-

de aan de gebouwen was veroorzaakt, zoo heeft zulks echter integendeel belangrijk plaats gehad door de wind, welke tijdens den byna hoogsten stand op den 8 Maart, vrij hevig was en vervolgens door de storm welke den 17 en 18 daaraanvolgende woedde, waardoor verscheidene huizen zijn ingestort en alle bykans meer of min beschadigd en hoewel diegenen welke hunne eigendom- men niet weder konden herstellen, hierin vrij goed door het aan- deel dezer gemeente in de opbrengst der algemeene rijkskollekte zijn tege- moet gekomen, zoo is echter de schade, welke de meer gegoeden geleden hebben, vrij aanmerkelijk, evenwel is in de loop van den Zomer en het najaar, het vernielde weder grootendeels hersteld.

Omstreeks midden April was het water zoo verre gevallen, dat de wegen weder boven kwamen en begaanbaar werden, terwijl tegen het einde dier maand alle gronden van het water bevrijd waren en tot cultivatie geschikt, waarmede men toen dan ook ijverig begon en door het drooge en schrale voorjaar zeer vergemakkelijkt werd.

Ook heeft men door den vloed het verlies van elf menschenlevens te betreu- ren gehad, als zijnde op den 8 Maart eene schuit gezonken waarbij zes, en op den 21 d.a.v. mede eene schuit omgeslagen waarmede vijf personen het leven verloren.

Daden van moed en zelfopoffering en verleende beloningen

Op den 8 Maart tijdens het hiervoren vermelde verdrinken van zes personen is het hoofdzakelijk toe te schrijven geweest aan de hulp, welke met zeer veel gevaar vergezeld gaande, verleend is door eenige inwoners zoo van Stichts- als Geldersch Veenendaal, dat er nog zeven personen zijn gered. De beloningen alhier uitgereikt bestaan in: aan den toenmaligen Burgemeester Van de Poll de Koninklijke Zilveren medaille en aan de beide wethouders C. Brinkhuis en H.G. van der Poel benevens den Rijks Ontvanger A. van de Werken, de Zilveren Provinciale medaille.

Bron:

Archieven van de Gemeenten Stichts Veenendaal, Gelders Veenendaal, Veenendaal en Veenendaal (Stichts) 1811-1941 (1982), inv.nr 2150, *Gemeenteverslagen 1851-1851, 1854-1869*, het verslag over het jaar 1855

EEN VERORDENING VOOR DE BOTERMARKT

- Raadsnotulen als bron -

Als je het hebt over de notulen van de vergaderingen van de Veenendaalse gemeenteraad, praat je over meterslange rijen boeken. Aanvankelijk is alles met de handgeschreven, later doet de typemachine z'n intree en minder dan twintig jaar geleden de tekstverwerker. Misschien schrikt het handschrift in het begin een beetje af, maar als je eenmaal de smaak te pakken hebt, lees je die oude verslagen vrijwel moeiteloos. Ze geven meer dan eens een boeiend inzicht in het Veenendaalse dorpsleven, zelfs de manier waarop een botermarkt tot stand komt...

Tijdens de raadsvergadering van 7 februari 1853 deelt de burgemeester mee dat door "verscheidene ingezetenen" verzocht is om, naast de al bestaande markten, ook een botermarkt toe te staan. Op de eerstvolgende vergadering, 1 april 1853, komt de raad hierop terug. Het plan vindt algemene instemming (d.w.z. de vijf aanwezige raadsleden zijn allen voor), maar om daar nu direct een "loots" voor te bouwen, gaat hen wel wat al te snel. De raad is "van mening dat men in het maken van kosten met omzigtigheid moet te werk gaan". Daarom wordt unaniem besloten "dat voor de stal van den kastelein W. van der Meijden voor zoo verre dezelve zich van de groote deur tot het einde van het gebouw uitstrekt een afdak met zeil bedekt op palen zal worden daargesteld".

Dirk van Woudenberg wordt geacht het vertrouwen van zowel de kopers als de verkopers te hebben, en hij wordt als waagmeester aangesteld.

Hij krijgt de volgende instructie mee:

"Instructie voor den waagmeester der Botermarkt.

De gemeenteraad der gemeente Veenendaal bepaald:

(foto H. Henzen)

Art. 1

De waagmeester der Botermarkt der gemeente Veenendaal zal zich des morgens by het aangaan der markt aldaar moeten bevinden en verblijven tot den afloop derzelve.

Art. 2

Hij zal zich moeten voorzien van de nodige schalen en geijkt gewicht.

Art. 3

Elk verkocht pond boter zal door hem worden gewogen en hij daarvoor genieten eene retributie van eene cent per Ned. Pond; deze weging zal voor kooper en verkooper verplichtende zijn, en hij hieraan de hand houden.

Aldus vastgesteld door den gemeenteraad voornoemd den 1en April 1853.”

Het is boeiend om te weten dat in de herberg van Van der Meijden op de bovenverdieping de gemeenteraad vergaderde...

Bron:

Archieven van de Gemeenten Stichts Veenendaal, Gelders Veenendaal, Veenendaal en Veenedaal (Stichts) 1811-1941 (1982), inv.nr 3, *Raadsnotulen 1851-1857*; vergaderingen dd 7 februari 1853, dd 1 april 1853

EEN VERSTOORDE KONINGINNEDAG

- Correspondentie van de burgemeester als bron -

In de tijd van Koningin Wilhelmina werd op 31 augustus koninginndag gevierd. Toen in 1902 deze datum op een zondag viel, werd de viering van koninginndag verschoven naar maandag 1 september. Dat viel niet bij iedereen in goede aarde, zodat de burgemeester de volgende dag aan de Commissaris der Koningin moest rapporteren wat er voorgevallen was. Ook Het Nieuws, een regio- nale krant voor Veenendaal, Renswoude, Scherpenzeel, Woudenberg, Leusden, Stoutenburg, Barneveld en Ede berichtte over de ordeverstoringen.

De brief van de burgemeester aan de Commissaris der Koningin, gedateerd 2 september 1902, luidt als volgt:

“Bij dezen heb ik de eer ter kennis van U Hoog Edel Gestrenge te brengen dat gisteravond laat de openbare orde erg verstoord is geworden.

Eene oproerige menigte van wel 2000 mensen bewoog zich door de Hoofdstraat, en heeft bij verschillende ingezetenen de ruiten ingegooid.

De spiegelruiten van het Gemeentehuis, ruiten van de Openbare school en van verschillende straatlantaarns zijn mede vernield.

De politie was totaal onmachtig op te treden tegen zulk een volksmenigte.

Hedenavond zal de brigade marechaussee in de nabijheid van Veenendaal gereed staan om handelend op te treden als zulks blijkt noodzakelijk te zijn.

Morgen komen reeds een veertiental militairen alhier wegens inkwartiering voor de te houden manouvres, terwijl den daarop volgenden dag ongeveer 200 militairen alhier zullen worden ingekwartierd en gedurende een vijftal dagen zullen blijven.

Bij verder rustverstoringen die ik echter niet waarschijnlijk acht, zouden deze militairen ter assistentie der politie kunnen worden opgeroepen. In die omstandigheden acht ik het onnoodig algemeene voorschriften van politie uit te vaardigen.

De reden der oproerige beweging is, dat aan B. en W. was aangevraagd vergunning om op Zaterdagavond 30 Augustus eene muziekkuitvoering en vuurwerk te mogen hebben, doch deze was geweigerd op grond dat H.M. de Koningin verzocht had de feestviering op Maandag te doen plaats hebben. Dat besluit werd door de beide Wethouders genomen tijdens mijn verlof, dat eerst met 1 September verstreken was.

Voorts heeft eene meeting voor algemeen stemrecht alhier gehouden, waarop Mr. Troelstra en Oudegeest het woord voerden, de gemoederen hier in beweging gebracht; deze meeting werd een paar weken geleden gehouden. Tenslotte wint het socialisme onder de jongere fabrieksbevolking meer en meer veld, en wordt het publiek daardoor onhandelbaarder.

De toestand alhier kan, naar het mij voorkomt, zóó niet blijven en zal alhier alhier een brigade marechaussee moeten gestationeerd worden. Veenendaal, als *dorp* genomen, zal ongeveer 9000 zielen tellen, waarvan

(foto H. Henzen)

5700 ongeveer behorende tot deze Gemeente en ongeveer 3000 tot Geldersch-Veenendaal, ressorteerend onder de gemeente Ede.

Is er wat byzonders, dan is de bevolking van Geldersch Veenendaal in Stichtsch Veenendaal.

De gemeente Veenendaal heeft 2 politieagenten voor den dagdienst, 2 voor den nachtdienst, terwijl de twee gemeente-wegwerkers tevens onbezoldigd rijksveldwachter zijn. Voorts is alhier één rijksveldwachter gestationeerd. Deze politiemacht is in gewone omstandigheden nauwelijks voldoende, in buitengewone toestanden is zij machteloos.

Men staat telkens bloot aan verrassingen als die van gisterenavond en het is hoogst moeilijk, ja, bijna altijd ondoenlijk, om de daders van zulke ongeregeldheden als gisterenavond plaats vonden in handen te krijgen, daar vrees de getuigen terughoudt.

Eenigen tijd geleden heeft men met een boom de deur van het cachot, waarin een arrestant zat, pogen open te loopen, het is ook toen niet kunnen gelukken een der daders op te sporen.

Wil men derhalve behoorlijk bescherming kunnen verleen en aan de ingezetenen, dan is aanmerkelijke versterking der politie - en wel door eene brigade *bereden* marechaussee - dringend noodig.

In de gehouden raadsvergadering werd dan ook van verschillende zijden daarop aangedrongen.

Ik hoop, dat U Hoog Edel Gestrenge Uwen steun zult willen verleen en tot het stationeeren eener brigade te dezer plaatse.

De Burgemeester van Veenendaal,
Van Asch van Wijck"

Het regionale blad *Het Nieuws* van woensdag 3 september 1902 doet hiernaast op een wat ander toon verslag van het gebeuren.

Bronnen:

- Archieven van de Gemeenten Stichts Veenendaal, Gelders Veenendaal, Veenendaal en Veenedaal (Stichts) 1811-1941 (1982), inv.nr 422, *Ingekomen en uitgegane stukken (burgemeester) 1902, sub B nr 40*

- *Het Nieuws* jrg 22, nr 70, woensdag 3 september 1902

HET NIEUWS

voor Veenendaal, Renswoude, Scherpenzeel, Woudenberg, Leusden, Stoutenburg, Barneveld en Ede.

Het abonnement kost:
per kwartaal . . . . . f 0.80
voor het buitenland 1.37*

Plaatselijke Uitgever
H. A. VAN PERNIS, te Veenendaal.

Dit blad verschijnt
des WOENSDAGS en des ZATERDAGS.

Advertentiën kosten:
van 1 tot 5 regels . . . . . f 0.55
iedere regel meer . . . . . - 0.10
bewijsnummer . . . . . - 0.05

Veenendaal, 2 Sept. De gemeente Veenendaal heeft zich gisterenavond weer eens doen kennen. Schijnbaar rustig zich neegelegd hebbende bij het besluit om de viering van Koningin's verjaardag niet op Zaterdag te doen plaats hebben, en ook bij de omstandigheid dat door bijzondere oorzaken geen muziekuitsvoering op Maandag kon gegeven worden, schoofden toch gisterenavond eenige personen samen toen de avond gevallen was — natuurlijk, 't daglicht mag de werken van ontevredenheid en verkeerde hartstochten niet zien, dat is er immers Niemand die ze ziet! — en begonnen, de jongens voorop, heen en weer te loopen, schandelijke liederen zingende en steeds aangroeiende.

Blijkbaar moet, zooals wij heden hoorden, reeds gisteren in den loop van den dag besloten zijn, zich 's avonds te doen gelden, en dit schijnt wel zoo, want toen een massa volk voor 't raadhuis stond, werden de reeds meegevoerde steenen gebezigd om de ruiten van dat gebouw in te gooien. De bedrivers dier laffe daad bleven natuurlijk verscholen in de duisternis en in den volkshoop; verraderlijk, geniepig moet zoo'n daad bedreven worden, dan eerst zit er handigheid en heldenmoed in!

't Zelfde gebeurde ook bij den wethouder Hardeman, waar kostelijke spiegelruiten verbrijzeld werden, tot ontsteltenis van den bewoner, maar tot schade voor de gemeente, die de kosten te betalen heeft, en tot schande van de bedrivers, die er zich nog de schande bij opladen, dat zij zich onttrekken aan de belastingen.

Ook aan enkele particuliere woningen moesten het nog ruiten ontgelden, en ten slotte nog de openbare school. Zoo'n school, die betere dingen leert dan deze, moest im-

mers naar heelemaal te niet kunnen gedaan worden.

En zelfs de lantaarns moesten er aan. Natuurlijk ook die weg, want zij staan de werken der duisternis in den weg.

Veenendaal heeft zich treurig onderscheiden op den jaardag der Koningin. Waarom niet liever rustig gebleven en in eigen huis een gepast feest gevierd, nu een samenloop van omstandigheden oorzaak is geweest dat het niet in 't openbaar kon geschieden.

Blijft, het jammer, dat de feestvreugde zich niet algemeen heeft kunnen uiten, een reden om zoo schandelijk huis te houden als gisterenavond is geschied, lag er toch zeker allermint in. Of had men de gedachte bij zich, dat men door vrees en schrik te verwekken, nog wel zijn zin zou krijgen, en dat daardoor ter elfder ure nog een feesttent zou opgeslagen en opengesteld worden. En al ware dit nog kunnen gebeuren, welnu, dan zou geen der bedrivers der baldadigheid er nóg toegang toe gezocht hebben: 't ruikelen van gebroken ruiten is immers zooveel streelender muziek dan 't harmonisch samengaan van feesttonen.

Treurig, diep treurig is 't, te moeten bedenken, dat terwijl men overal elders nog teert op de genoegens van een goed besteden feestdag, men hier te Veenendaal nog lang schaamte zal moeten blijven voelen over 't geen alen dag misdreven is.

Schaaute? Ja, bij die uit gevoel voor wat beters er buiten zijn gebleven en met leedwezen het oproer hebben bezig gezien, maar jubel nog bij hen die er aan deelnamen, en misschien klinkt 't Zondag nog 't luidst uit hun keel:

„Sla de zonden nimmer ga.

„Die mijn jonkheid (?) beeft misdreven.”

Veenendaal! Een groot deel uwer bevolking doet onwillekeurig denken aan een uitroep van Multatuli.

P **BOEKBESPREKING**

Willem H. Strous, *Joods Rhenen (1634-1916), verdwenen maar niet vergeten*, uitgave van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. (Historische Heuvelrug-Reeks 10), 2000, 96 p., prijs f 20,- (excl. f 5,- verzendkosten). Te bestellen door overmaking van f 25,- op giro 12 11 163 t.n.v. Historische Vereniging te Rhenen

Met veel genoegen las ik dit fraai vormgegeven boek. In 1991 enthousiast gemaakt door de heer A.G. Steenbergen uit Wageningen, heeft de heer Strous een zorgvuldige studie uitgevoerd naar de geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Rhenen. In een plezierig leesbare stijl beschrijft hij de komst van de eerste lombarde in 1634. De kleine gemeenschap beleefde haar bloeitijd in de 19^e eeuw, toen zij een eigen synagoge bezat. In 1916 werd deze sjoel opgeheven en in 1982 is het gebouwtje aan de Gruttersstraat afgebroken. Ruime aandacht is er voor de geschiedenis van dit gebouw.

Het boek is gebaseerd op gedegen onderzoek van vele bronnen, dat in bescheidenheid wordt gepresenteerd: meerdere malen wordt aangegeven welk onderzoek *niet* gedaan is.

Het boek is zorgvuldig geïllustreerd en voorzien van een literatuurlijst en een lijst met persoonsgegevens.

Opmerkelijk is de constatering van de schrijver dat er altijd weinig contacten zijn geweest met de Joodse gemeenschap in Veenendaal. Beter waren de contacten met geloofsgenoten in Wageningen en de Betuwe.

Van de Joodse aanwezigheid in Rhenen rest, net als op zo veel plaatsen, alleen nog een klein kerkhof (op de hoek van de Lupinestraat en de Korenbloemstraat) alsmede een gedenksteen in het museum Het Rondeel.

Voor geïnteresseerden een boek om kennis van te nemen.

ACvG

H.L.Ph. Leeuwenberg, *Kerk in zicht. Gids voor lokaal kerkhistorisch onderzoek in de provincie Utrecht*, serie Trajecten door Utrecht 3, uitgave van het Utrechts Archief i.s.m. de Stichting Stichtse Geschiedenis, ISBN 90-76366-03-9, Utrecht, 2000, 64 p., prijs f 9,95.

Wie – misschien enigszins aangestoken door dit themanummer van *Oud Veenendaal* – besluit om op een of andere manier zich met historisch onderzoek te gaan bezig houden, valt met z'n neus in de boter. Sinds kort brengt namelijk het Utrechts Archief onder de titel 'Trajecten door Utrecht' een reeks uiterst handige boekwerkjes uit die bedoeld zijn om geïnteresseerden wegwijs te maken in allerlei archieven. Dergelijke introducties maken in hoofdlijnen duidelijk wat je in en van bepaalde archieven kunt verwachten.

Dit deeltje gaat in op de archieven van de verschillende kerkgemeenschappen. U maakt kennis met bronnen die iets vertellen over de kerkelijke organisaties, over hun bezittingen, hun dienaren en hun lidmaten. Het boekje is fraai verzorgd. Van harte aanbevolen!

A. Pietersma en F. Vogelzang, *Levens verhalen. Gids voor biografisch onderzoek in de provincie Utrecht*, serie Trajecten door Utrecht 4, uitgave van het Utrechts Archief i.s.m. de Stichting Stichtse Geschiedenis, ISBN 90-76366-04-7, Utrecht, 2000, 64 p., prijs f 9,95.

Verdiept u zich liever in de geschiedenis van personen i.p.v. kerken, dan is dit deeltje uit de reeks 'Trajecten door Utrecht' een aanrader. De opzet is vergelijkbaar met het hiervoor aangekondigde deel. Ook hierin gaat het er om u te laten zien met behulp van welke archieven en bronnen u meer te weten kunt komen over een bepaalde persoon, over de tijd waarin hij leefde, over zijn leefmilieu, opleiding, financiële positie en maatschappelijke positie. En zoals tegenwoordig trotse moeders en oma's soms met foto's van (klein-)kinderen showen, zo is er in de archieven ook vaak fraai beeldmateriaal aanwezig, dat archiefmedewerkers u met dezelfde trots willen tonen. Dit deeltje geeft daar alvast een voorproefje van.

RB

M MEDEDELINGEN

Bijeenkomst

De volgende bijeenkomst is gepland op 21 september a.s. De Heer G. Pouw hoopt dan een dialezing te verzorgen over 'Molens in de provincie Utrecht'. Aangezien er over de molen 'De Vriendschap' de laatste tijd nogal wat te doen is geweest, mag het met recht een *actueel* onderwerp heten. Wij hopen u te mogen verwelkomen!

- Dus:**
- de heer G. Pouw
  - over 'Molens in de provincie Utrecht'
  - donderdag 21 september 2000
  - in de grote zaal van De Meent, Grote Beer 10
  - aanvang 19.45 uur
  - de toegang is gratis

Lustrumbijeenkomst

Zoals u weet, bestaat Oud Veenendaal dit jaar 15 jaar. Onze derde *lustrumbijeenkomst* hopen we te houden op **14 december 2000**, in het Ichthus-College. Er zijn allerlei plannen in de maak, maar daarover leest u in het volgende nummer meer.

Cursussen

In dit 'archiefnummer' zou heel goed het overzicht passen van de cursussen die het Utrechts Archief het komende seizoen verzorgt. Helaas ontbreekt ons daarvoor de plaatsruimte, maar mocht u geïnteresseerd zijn, neemt u dan even contact op met de eindredacteur (tel. 0318-522691). Die kan u per omgaande voorzien van een compleet overzicht.

Oud Veenendaal

December 2000

★ 15e jaargang, nummer 4
verschijnt 4 maal per jaar

Redactie

Dr R. Bisschop, eindredactie
Drs A.C. van Grootheest
J. Mouthaan, lay-out
H. Henzen

Bestuur

G. Verhoef r.a., voorzitter
Mr R. Ottens, secretaris
W. Brands, penningmeester
D.J. Bouwhuis
J.T. Slok
H. Henzen
Mevr. T. Valkenburg-van Bruxvoort

Secretariaat:

Postbus 1099, 3900 BB Veenendaal, telefoon 0318-552828

Ledenadministratie:

mevr. H. Brands-van Ravenswaaij, Middellaan 77, 3904 LE Veenendaal, telefoon 0318-513650

Werkgroepen en Commissies:

D.J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal, telefoon 0318-528830

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 30,-- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het nieuwe verenigingsjaar.

Druk: Grafisch Bureau Steitner

*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

I **INHOUD** *jaargang 15, nummer 4 (december 2000)*

127	<i>Van de redactie</i>	
129	<i>Programma lustrumviering</i>	
130	<i>Het Veense volkslied</i>	K. Stip
132	<i>Utrechts volkslied</i>	J. Küppers
134	<i>De Nieuwe Molen</i>	W. Jansen
136	<i>Heimwee</i>	J. Verhoef
138	<i>Veenendaals vierde eeuwfeest</i>	H. Gottmer
140	<i>Bevrijdingsliederen</i>	T. van Beek
144	<i>Mij licht dijn star</i>	D. Philips
146	<i>Overlijden van ds Jongebreur</i>	M. van Nieuwamerongen-van Bezoyen
148	<i>Op den watervloed</i>	
151	<i>Silbylle van Griethuysen</i>	
154	<i>Boekbespreking</i>	
156	<i>Vooraankondiging 'Geschiedenis van Veenendaal'</i>	

Veenendaals dicht ader vloeiende rijkelijk

DUIZENDEN RIJMPJES ONTVANGEN

In menig huisgezin is men in de afgelopen week zwaar aan het peinen geweest om de rijm op de zelfformulieren voor de winkelweek maar zo goed mogelijk te doen zijn en natuurlijk om een van de 8 uitgeloopte bromfietsen of een andere prijs te winnen.

Onder de duizenden inzendingen waren veel goede rijmpjes. Ook waren er bij die de beoordelende jury lachstuipen hebben bezorgd. Een groot deel van de inzendingen geeft echter geen rechtstreeks antwoord op de vraag waarom het juist zo goed is om in Veenendaal inkopen te doen. En aangezien dit toch de bedoeling is raden wij de rijmelaars aan hierop vooral in de laatste dagen nog te letten.

Maar er reeds door zeer veel mensen van buiten de plaats in Veenendaal wordt gekocht bleek wel uit het aantal inzendingen van buiten. De post brengt ze, dagelijks op het VVV-bureau binnen.

Voordat wij hieronder de namen van de prijswinnaars laten volgen wijzen wij er nog even op dat de formulieren met de zegeltjes welke men morgen nog bij de winkeliers ontvangt, nog tot Maandagavond 6 uur kunnen worden ingeleverd.

De lot heb onbekend geworden prijswinnaars zijn dus:

Vrijdag 1 October.

De prijs: fam. G. van Geerenstein, Emmalaan 25, Geld. Veenendaal.

De 10 overige prijzen elk bestaande uit een waardebon van f 15,—: C. Wiselo, Vendelsseweg 89; A. van Manen, Patrimoniumlaan 57, D. J. de Ruiter, Kerkewijk 24, T. Verhoef, Pr. Bernhardlaan 74, A. P. van Balen, Bergweg 18, A. W. Brinkhuis, Pr. Bernhardlaan 30, T. Anbeek, Emmalaan 80, allen te Veenendaal; Jac. Koniijn, Vlietweg 26, Scherpenzeel, mevr. Haaksman, Dwarsweg 12, Overberg, A. P. van der Sloot, Julianastraat 31, Rhenen.

Zaterdag 2 October.

De prijs: de heer G. Anbeek, P. H. v. Rijnstraat 48, Veenendaal.

Overige bekroningen: S. Glimmerveen, Dr Colijnstraat 26, G. van Dijk, Patrimoniumlaan 27, A. van de Weerd, Beatrixstraat 60, K. van Manen, Kostverloren 10, S. Kroesbergen, Talmastraat 1, Knigge, Patrimoniumlaan 62, mevr. Berendsen, Bergweg 18, allen te Veenendaal, N. G. v. d. Oosterkamp, Rijksstraatweg 197 A, Elst U., J. M. van Beek, Wilhelmijnstraat 43, Wijk bij Duurstede, A. Serrarens, Veenendaalsestraat 17, Elst (U).

Maandag 4 October.

De prijs: de heer A. van de Kraats, Kostverloren 61, Veenendaal.

Overige bekroningen: E. J. ten Kate, Larikslaan 52, J. Huibers Jr, Bilderdijkweg 25, T. Ploegh, Dorpsweg 11, 13, W. van de Pol, Nieuweweg 208, H. J. Anbeek, Sav. Lohmanstraat 9, mevr. K. Denkler, Emmalaan 98, mevr. E. van Galen-Bos, Verlaat 2, mevr. Gijssers, Nieuweweg 300, allen te Veenendaal, S. Bijl, Bovenbuurtweg 10, Ede, E. Brouwer, Molendam 39, Ochten.

Dinsdag 5 October.

De prijs: mevr. K. Drost-van Barneveld, Patrimoniumlaan 51, Veenendaal. Bekroningen: D. J. Geerts, Buurtsteeg 52, H. de Gooyer, Julianastraat 58, D. J. Sandbrink, Dijkstraat, M. van Keulen, Larikslaan 32, S. P. J. Maas, Leinweberstraat 44, J. H. de Roder, Bergweg 16, allen te Veenendaal, J. Diteweg, Paardenveld 9, Rhenen, D. Drost, Rijksstraatweg 139 en mevr. G. Mulder-v. d. Heuvel, Hoofdweg 73, Ederveen.

Woensdag 6 October.

De prijs: de heer C. van de Berg, Leinweberstraat 70, Veenendaal. Bekroningen: F. P. Heidingsfeld, Dr Slot, de Bruinestraat 6, wed. J. Septer, Boslaan 25, B. van Benthem, Dr de Visserstraat 10, mevr. T. Jager, Sandbrinkstraat 4, J. van Offeren, Bergweg 25, H. A. Wolters, Kl. Katerstraat 58, allen te Veenendaal, P. Bijl, Bovenbuurtweg 6, Ede, mevr. J. de Wit, Koenestraat 17, Amerongen, B. Buiten, Stationsweg 2, Rhenen, G. van de Steeg, Br. Engseweg 45, Rhenen. Extra vermelding: A. van de Scheur, Nieuweweg 209, Veenendaal en P. J. Schoemaker, Detmarlaan 8, Ede.

EEN EIGEN

EVANGELIUM

Ds W. te Beu-
vaste
Evangelium
Veenendaal

Ds K.

SP

Op u
Jongel-
maker
October
in de V

de V

Zo

gen,
terre-
groot
werke
Najua

Om
nog t
de ka
25 ce
daals
baar
om al
het te

Moc
weers
den a
volg
event
in dal
digh

Pro

Op
gings
luids
verto
een
gesc
titu

F
E
cin
als
Ned

„V
met
ven
omli
en b

Dichten en rijmen is Veenendalers blijkbaar niet vreemd (*De Vallei* 8 oktober 1954, Gemeentearchief Veenendaal).

VAN DE REDACTIE

Zoekend naar een passend opschrift voor dit nummer, schoot de redactie de wijds titel 'Veense zangen en gedichten' te binnen. Nu zou dat wel een erg royale benaming zijn geweest voor de volgende kleine verzameling gedichten van dichters en dichtersessen die op een of andere manier met Veenendaal in verband staan of stonden, maar aan de andere kant zou die titel goed weergeven wat het centrale thema is van dit nummer.

We hebben de fraaie benaming toch maar achterwege gelaten, ook al omdat het gaat om een selectie van een aantal gedichten, waarvan er enkele al eens eerder in *Oud Veenendaal* zijn gepubliceerd. Bovendien ontbreken namen van hedendaagse dichters die afkomstig zijn uit Veenendaal. Daarbij valt te denken aan Stef Bos, H. van 't Veld, Ralph van Manen en Gerald Troost. De bekende dichter Kees Stip komt er wel in voor, en wel met het door hem gedichte Veense volkslied – dat overigens bij zijn weten maar één keer is uitgevoerd...

Behalve de twee volksliederen zijn de gedichten eigenlijk allemaal historisch van karakter. Sommige gedichten doen denken aan oude balladen, anderen ontstijgen het niveau van een sinterklaasgedichtje niet. Maar net zo goed als die rijmelarij haar functie heeft, zo heeft ook het historische rijmwerk dat. Hoe weinig het ook aanspraak mag maken op de kwalificatie 'echte poëzie', een vers toont iets van wat er leeft of leefde onder de mensen. In die zin hebben de gedichten die in dit nummer zijn opgenomen dus hun eigen historische waarde. De redactie heeft als regel geen verbeteringen aangebracht in de teksten die beschikbaar waren. Dat leverde wel wat waarschuwingen op van het tekstverwerkingsprogramma, maar die zijn dus bewust genegeerd.

Met dit laatste nummer van de vijftiende jaargang nemen twee leden, A.C. van Grootheest en R. Bisschop, afscheid van de lezers van ons kwartaalblad. Beide hebben vanaf de oprichting van de historische vereniging deel

uitgemaakt van de redactie. Gedurende de eerste tien jaar was dat min of meer vanzelfsprekend, omdat toen de redactie gevormd werd door het bestuur. Hun plaatsen worden ingenomen door drs G.C. Groenleer en drs J. Th. Slok. Gert Groenleer is de archivaris van de gemeente Veenendaal. Hij treedt aan als de nieuwe eindredacteur. Johan Slok is al een aantal jaren bestuurslid en heeft als historicus met enige regelmaat een bijdrage aan het blad geleverd. De scheidende redactieleden hebben dus alle reden om in het volste vertrouwen de fakkel over te geven!

de redactie

PROGRAMMA LUSTRUMVIERING

op dinsdag 19 december 2000

19.15 - 19.45	ontvangst
19.45 - 20.05	opening
20.05 - 20.35	lezing Pilon
20.35 - 21.20	pauze
21.20 - 21.35	overhandiging boek
21.35 - 22.05	diavoorstelling
22.05 - 22.10	slotwoord
22.10 - 22.40	sluiting en uitreiking posters en boek

Geschiedenis van Veenendaal

Om misverstanden te voorkomen wijzen we er op dat het nieuwe boek *Geschiedenis van Veenendaal* alleen gratis is voor degenen die vóór 1 oktober 2000 lid waren van onze vereniging. Uitsluitend tegen inlevering van de bon die bijgesloten zal worden bij de uitnodiging kan het boek aan het eind van de lustrumavond worden meegenomen (zie ook pag. 156).

Straatnamenboek

Leden die dit gratis boekwerkje nog niet afgehaald hebben, kunnen dit nog doen tot 1 januari 2001. Daarna is het boekje alleen nog tegen winkelprijs verkrijgbaar. Als u nog geen gelegenheid hebt gehad om het op te halen, kunt u tegen inlevering van de bijhorende bon uw schade op de lustrumavond nog inhalen.

HET VEENSE VOLKSLIED

De presentatie van het gloednieuwe Veenendaalse volkslied vond plaats op zaterdagavond 31 augustus 1957 op het Slotemaker de Bruïneplein. Blijkens een krantenbericht was het geen onverdeeld succes, maar de oorzaak daarvan werd vooral gezocht in de gebrekkige organisatie. De dichter van het lied, Kees Stip, schrijft ruim veertig jaar later daarover: "Deze muziek is toen uitgevoerd, en zover ik weet nooit weer." Dat verklaart mogelijk de grote onbekendheid met het eigen Veense volkslied. Om het lied in te kunnen studeren, treft u ook de muziek – van de hand van Lex Karsemeijer – erbij aan.

Daar ligt, waar Utrechts heuvelrij
zich heft naar de planeten,
een lustoord in een lustvallei;
daar kan zich niets mee meten.
Want nergens is de lucht zo blauw
als tussen Rhenen en Renswou.
Daar mengt zich met sirenentaal
der schapen blij gemekker:

Refrein:

O Veenendaal, o Veenendaal,
wat is je boerkool lekker!

O Veenendaal, zover mijn oog
uw weelde mag ontwaren,
stijgt rook als vette wol omhoog
uit pijpen als sigaren.
Want nergens groeit er een sigaar
als tussen Rhenen en De Haar.
Daar scheert het staal in enen haal
het schaap tot wollen jekker:

Refrein:

O Veenendaal, enz.

MusiCAD

J =177

tekst: Kees Stip

Het Veense Volkslied

17-12-95

muziek: Lex Karsemeijer

C C C G E7
Am G D7 G G7 C C
D7 G G7 C C7 F A7 D D7
G G7 C Dm G7 C C A7
Dmin G7 C G7 C Dm7G7 C

Maar heerlijk rijst daar bovenal
een Venus uit de venen
met wie ik mij verloven zal
of anders met geenene.
Want meisjes vind je d'r geenene
als tussen Elst en Ederveen.
Heft, fluiten, uw sirenentaal,
hef, schaap, uw blij gemekker:

Refrein:

0 Veenendaal, enz.

Kees Stip

Bron

Kees Stip, *Geen punt* (Amsterdam 1998), p. 79-81
Nieuw Utrechts Dadblad dd 2 september 1957

UTRECHTS VOLKSLIED

Niet alleen Veenendaal heeft een eigen volkslied, ook elke provincie heeft daarover de beschikking. In 1952 lieten de Gedeputeerde Staten van Utrecht, gesteund door de mening van de dichter Jan Engelman, aan de Staten weten niets te voelen voor het uitschrijven van een wedstrijd om tot een provincielied te komen. Zoiets zou wel spontaan kunnen ontstaan, naar hun oordeel. Mogelijk was deze beslissing in 1953 de aanleiding dat Jan Küppers, referendaris ter provinciale griffie, het bijgaande (officieuze!) provinciale volkslied dichtte. Alleen al omdat Veenendaal een Stichtse gemeente is, past het in dit bundeltje.

De melodie, van Henry Smart, is dezelfde als gezang 93 uit de oude Hervormde gezangenbundel van 1938. Of het altijd als gepast is ervaren dat daarvoor deze melodie is gebruikt, is maar zeer de vraag...

Langs de Vecht en d' oude Rijnstroom
strekt zich wijd het Stichtse land.
Willibrord ontstak Uw fakkel,
die onblusbaar verder brandt;
waar 's Lands Unie werd geboren,
Utrecht, hart van Nederland!

Utrecht, parel der gewesten,
'k min uw bos en lustwarand'.
'n Eigen stempel draagt uw landschap:
plas, rivier of heid' en zand,
weid' en bongerd, bont verscheiden,
Utrecht, hart van Nederland!

Utrecht, nobel nijver Utrecht,
middelpunt van alle kant.
Aan uw eigen stijl en schoonheid
houd ik steeds mijn zin verpand.
Blijv' in goed' en kwade dagen:
Utrecht, hart van Nederland!

J. Küppers

Bron

Met dank aan D.J.G. Vink van de afdeling Communicatie van de Provincie Utrecht
Archief en Registratie Provincie Utrecht, nr 80/276 G

DE NIEUWE MOLEN

Ingrijpende gebeurtenissen bieden soms onverwacht toch (tijdelijk) nieuwe perspectieven. Vanuit zijn drogisterij aan de Zandstraat zag de heer Jansen in 1989 de sloop van de Scheepjeswol. Maar tegelijk met het verdwijnen van dit complex werd de pas gerestaureerde Nieuwe Molen in volle glorie zichtbaar. Dat inspireerde hem tot het volgende gedicht.

Het laatst bolwerk van 't grote wolmerk
viel zuchtend onder slopers hand.
En starrend door stof en stenen,
Werd ik door weemoed overmand.

Waar ooit de Veenendalers zwoegden,
voor een Frederiks of Callenbach,
zag ik hoe graafmachines ploegden,
tot er geen knotje wol meer lag.

Een "schip van wol" ging hier ten onder,
een stukje Veenendaalse industrie.
Maar daarin ligt voor mij een wonder,
want weet u wat ik voor mij zie:

Daar staat, als uit de as herrezen,
getekend in het noorderlicht,
de "Nieuwe Molen" mooi te wezen,
voorwaar het is een pracht gezicht.

Gezicht op de Nieuwe Molen (coll.
A.C. van Grootheest).

Ik moet er steeds maar weer naar kijken,
vanuit mijn woning op 't Zand",
totdat het schouwspel moet gaan wijken
voor het geplande winkelpand.

“De Schup” moest het gelag betalen,
er was geen redden aan,
maar onze molenaar blijft malen;
de “Nieuwe Molen” blijft bestaan.

W. Jansen

Bron

Dit gedicht is eerder gepubliceerd in *Oud Veenendaal* 4.3 (1989), p. 58

HEIMWEE

Een bekende Veenendaalse gelegenhedsdichter was Jan Verhoef (1900-1973). Hij was sigarenmaker van beroep. Hoewel er al eerder gedichten van hem in druk waren verspreid (bijvoorbeeld naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van zondagschool 'Samuël' in 1940/1941), schreef hij in de tijd dat hij in dienst was van de Ritmeester (1954-1966) regelmatig in het persoonsblad Ritmeester Nieuws. Het gedicht dat hier is opgenomen verscheen in 1960 naar aanleiding van de reconstructie van de Kerkewijk. De klacht is later door anderen in allerlei toonaarden herhaald.

Als het even nog zo doorgaat,
Wordt ons Veen één grote kuil.
Overal wordt er gegraven,
't Zij door Kusters of door Bruil.
't Wordt, om op het werk te komen,
voor ons al een heel getob.
Nergens kun je meer passeren,
Heel de zaak staat op z'n kop.
Al het prachtige natuurschoon,
Valt ten offer aan 't verkeer.
Na een poosje, ach dan ken je
't Oude Veenendaal niet meer.
Van de statig mooie bomen,
Onzer ouwe Kerkewijk
Is, een enk'le uitgezonderd,
Al geen takje meer te kijk.
In mijn jonge jaren was de
Kerkewijk zo'n mooie laan.
Het was vooral 's Zomers prettig
Daar eens aan 't wandelen te gaan.
Nu is het een kale vlakte,
Haast gelijk aan een woestijn.
Wat kan toch in twintig jaren,
Soms een dorp veranderd zijn.
Als die nieuwe weg eens klaar is,
Wordt het helemaal geen doen,

Tijdens de renovatie van de Kerkewijk tussen Markt en Vaartbrug, 1958 (coll. Hennie Henzen).

Want de automobilisten
 Geven 'm dan pas van 'katoen'.
 't Is een voorrangsweg en daarbij,
 Wordt hij mooi gelijk en glad.
 'Uitkijken', dat wordt de boodschap,
 Maar per slot, wat helpt je dat?
 De benzinemonsters razen
 Bliksemsnel steeds af en aan,
 Met geraas en met geknetter,
 Langs die mooie gladde baan.
 Men aanvaardt al dat moderne
 Als een vorstelijke gift.
 Maar geef mij het ouwe Veen maar,
 Met zijn slootjes en de Grift,
 Met zijn wegjes en zijn paadjes
 En zijn 'wallen' op 'de Geer',
 Waar zo knusjes werd 'gescharreld',
 door het jongvolk van weleer.
 'k Voel bij die moderne drukte,
 en dat heidense kabaal,
 heimwee naar ons ouderwetse,
 rustig, kalme Veenendaal.

J. Verhoef

VEENENDAALS VIERDE EEUWFEEST

De in Amsterdam woonachtige dichter van bijgaand vers, "echtgenoot ener Veenendaalse", zond dit eind augustus 1949 op eigen initiatief aan het Veenendaalse gemeentebestuur. Drie weken later bedankte het college van B. en W. hem in een vriendelijk briefje: "Uw medeleven met dit voor onze gemeente zo belangrijke jubileum hebben wij op hoge prijs gesteld. Wij betuigen U hiervoor dan ook gaarne onze welgemeende dank."

Vier maal honderd jaren geleden,
Was ons woonsteê nog 'n vlek.
In 't geheel van de Provinsie,
Nog 'n onomlijnde plek.

Het ging ermee als met het zaadje,
Hetwelk de vogelbek verloor.
Zou het vruchtbaar nederkomen...?
Of verliest het ieder spoor.

Neen, het viel op vruchtb'r aarde,
Al was het niet op vette klei.
't Was gezond en het werd groter,
'n Stevig kind der maatschappij.

Het kind werd dra ten doop gehouden,
Ontkiemt, ontboezemt aan 't veen.
Laag was het in 't dal gelegen,
Met veel hoogten er omheen.

Daarnaar moest onz' woonsteê heetten,
En, hoewel nog naakt en schraal,
Kwam op Neêrlands kaart te lezen:
Hier gemeente Veenendaal!

Tijdens het 'vierde eeuwfeest' in 1949, kleeadden velen zich in historische kledij (op het plein van de Gelderse school) (coll. Hennie Henzen).

Thans, na al die vele jaren,
Is ons woonsteê uitgegroeit
Tot een waardige gemeente,
Dien het oog der trekkers boeit.

Trots doorklieft haar zwarte rookzuil,
Komend uit haar industrie,
Richtend naar geheel Europa,
Door de lucht haar: Vic-to-rie!

H. Gottmer

Bron

Archief van het Comité 'Herdenking 400-jarig bestaan gemeente Veenendaal'; Correspondentie (-2.07, 1941-1990, 585.2), Gemeentearchief Veenendaal.

BEVRIJDINGSLIEDEREN

Nadat Veenendaal als een van de laatste gemeenten in Nederland bevrijd was, werd er natuurlijk feest gevierd. De officiële feestelijkheden vonden echter plaats op 30 augustus tot en met 1 september, rond de verjaardag van koningin Wilhelmina. Voor de buurtvereniging Kostverloren schreef de heer Teus van Beek enkele speciale feestliederen, die we hieronder laten volgen.

Ons Vaderland is vrij

Wijze: Sari Marijs

Wat zijn we allen blij,
Ons Vaderland is vrij,
Dank mede ook de Canadees.
Zij vochten voor ons land,
Hielpen 't uit de brand,
Zij streden allen zonder vrees.
Nu zijn we verblijd,
Want ons land is bevrijd,
En vieren nu blij ons feest.
De stemming in ons land,
In alle rang en stand,
Is nimmer zo verheugd nog geweest.

De kinderen uit de straat,
Je weet wel hoe dat gaat,
Zij hebben nu het grootste woord,
Hun kleine kindermond,
Strooit klanken in hei rond,
Het wordt door heel ons dorp gehoord.

Refrein:

Nu zijn we verblijd, enz.

Zien wij een Canadees,
Die ons zo'n dienst bewees,
Dan zijn wij hem gunstig gezind.

Als hij wat tot ons zegt,
Moet het wel uitgelegd,
Maar toch is hij onze beste vriend.

Refrein:

Nu zijn we verblijd, enz.

Vrede

Wijze: 't Is plicht dat iedere jongen

Wij in het Kostverloren
Vieren nu blijde feest.
Dat is een vijftal jaren
Niet het geval geweest.
Hoezee, Hoezee.
Een iedereen doet mee (bis)

Refrein:

De Koningin, De Koningin,
Kwam fijn weer Holland in.
En Haar verjaardag vierten wij
Want heel ons land is vrij.

De strijd is afgelopen
De vrede is er weer.
En, naar we allen hopen,
Komt er geen oorlog meer.
Hoezee, Hoezee,
Gelukkig is het vreë (bis)

Refrein:

Nu gaan we met ons allen
De toekomst tegemoet.
De vijand is gevallen,
Gerust is ons gemoet.
Hoezee, Hoezee,
Wat zijn we nu tevreë (bis)

Refrein:

Het eerste bevrijdingsfeest in augustus 1945 werd gevierd met onder meer een optocht van groepen die verschillende oorlogstafereelen uitbeeldden. Deze jongelui van de Buurtsteeg maakten deel uit van verschillende groepen: de meisjes van de Winterhulp, de jongeman liggend is als Duitser verkleed. Die namaak-Duitsers hadden het niet best! (collectie M. Westbroek-Stomphorst).

Feestlied

Wijze: Wij willen Holland hounen

Zie in het Kostverloren
 Hoe alles is versierd.
 En spits ook eens Uw oren,
 Hoe 't feest hier wordt gevierd.
 Het feest van onze vrijheid,
 Waar lang naar is gesnakt,
 Er heerst nu grote blijheid
 DE MOF IS NEER GESMAKT.   bis

De S.S. is verdwenen,
Al heeft het lang geduurd,
Hun vrindjes gingen henen
Door allen nageglurd.
Bespot, beschimpt, geworpen
Met vuilnis van de straat,
Zelfs in de kleinste dorpen
Was de S.S. zeer gehaat.   bis

Geen razzia of drijfjacht,
Houdt men meer in het Veen.
Want Musserts vuige lijfwacht,
Behoort tot het verleên.
De vrijheid is gekomen,
Voor heel het Vaderland.
Wie had dat kunnen dromen,
Ons Volk hield moedig stand.   bis

Wij juichen blij van zinnen
En vrolijk klinkt ons lied.
Wij hebben mogen winnen,
Ondanks zeer veel verdriet.
Wij paren onze stemmen
En jub'len één van zin,
Ons volk was niet te temmen,
Gaaf vrij de toekomst in.   bis

T. van Beek

Bron

Collectie M. Brink, Gedichten van Teus van Beek t.g.v. het bevrijdingsfeest 30 augustus – 1 september 1945

MIJ LICHT DIJN STAR

Aan een zoon van het oude volk

David Philips was onderwijzer aan de St. Willibrordusschool aan de Nieuweweg-noord. Daarnaast verrichtte hij in allerlei archieven fundamenteel onderzoek naar de geschiedenis van Veenendaal, en bezat hij onmiskenbaar kwaliteiten als dichter.

Op aangrijpende wijze verwoordde hij in 1944 de wegvoering van zijn vader naar een vernietigingskamp in Oost-Europa. Op dat moment was nog onzeker wat er met de weggevoerden gebeurde. Later werd de gruwelijke werkelijkheid duidelijk: van het Rode Kruis kwam het bericht dat ook deze 'zoon van het oude volk' in de gaskamers was omgekomen.

Gij gingt en roemde U een Jood te heten,
Een Jood, van het gevloekte ras,
Dat nimmer van de oude wond genas
En d' eeuwen door aan Babels stroom is neergezeten.

Gij gingt en schaamde U de ster te dragen,
Het schild dat David eens, symbole Gods
En teken van Zijn naam, de trots
Van 't oude volk, teken van smaad in onze dagen.

Gij gingt en volgde een and're sterre,
Waarvoor g' U nimmer schaamd', trots alle hoon;
Van Uwe jeugd reeds, vriend, wenkte 't licht van verre:
Gij volgde het en vond... de Heer, Uw loon...

D. Philips (coll. Historische Vereniging).

Gij gingt en leefde in dat licht
En waart, nog jong, een kind der kerke.
Gij zaagt niet om, maar deed oprecht uw plicht.
Dat Christus' licht U, balling, sterke!

Wat bergt de toekomst ons in hare schoot?
Uw wederkeer?... 't Bericht van Uwe dood?

D. Philips

Bron

Dit gedicht verscheen eerder in *Oud Veenendaal* 6.1 (1991), p. 2

OVERLIJDEN VAN DS JONGEBREUR

Een man van meer dan plaatselijk formaat was ds Martinus Jongebreur, Hervormd predikant in Veenendaal van 1904 tot 1930. Hij was medeoprichter van de Gereformeerde Bond, bouwer van de Julianakerk, hoofdbestuurslid van de ARP, vriend van Colijn, en weigerde een ministerszetel in diens kabinet te aanvaarden. In 1930 kwam hij op 54-jarige leeftijd bij een auto-ongeluk om het leven.

Mevrouw M. van Nieuwamerongen-van Bezoyen, lid van de Nederlandse Hervormde gemeente, dichtte regelmatig naar aanleiding van memorabele gebeurtenissen. Het schokkende ongeluk gaf haar het volgende gedicht in de pen.

God heeft den Leeraar weggenomen,
Aan wien ons hart zich had gehecht;
Mocht Hij ons allen nu maar leeren
Hem te erkennen in Zijn recht.

God heeft den Leeraar ontnomen,
Dien Hij ons zelf gegeven had;
Den man met zulke groote gaven,
Aan wien zoo veel verbonden zat.

Hij deed zijn arbeid steeds volijv'rig,
Hij was getrouw, hij was oprecht
In al zijn doen, in al zijn spreken,
In 't werk door God hem opgelegd.

Hij sprak ons van Gods rijke liefde,
Van Zijn gena en heiligheid;
Stelde zondaars voor: de eeuwige smarte,
Maar ook den goede: zaligheid.

En nu - na zulk een reeks van jaren,
(maar o, wat schijnt die tijd nu kort)
Nam Gij hem weg uit 't aardsche leven,
Hebt G' in den dood hem neergestort.

Vrije christelijke school 'Juliana van Stolberg' bestond in 1913 vijftig jaar. Het bestuur: staande v.l.n.r.: P.C. v.d. Bosch, J. v. Leeuwen Hzn, H.A. v.d. Westeringh (burg.), J.C. v.d. Bosch, J.M. v. Buren, B. v. Kreel, E.M. v. Leeuwen en W. v. Leeuwen. Zittend: Jos Hardeveld, Jacob v. Leeuwen, M. v. Schuppen, ds M. Jongebreur, J. v. Schuppen Hzn, C.H. v. Leeuwen, J.H. Jansen en J. Pieterse Moens (*Gemeentearchief Veenendaal*).

Hoe duister, Heer' zijn vaak Uw wegen;
 Maar toch - wij weten 't - zij zijn recht.
 De teerste banden doet Gij breken,
 Hoe vast voorheen tezaam gehecht.

Wij meenden wel: hij was onmisbaar;
 Maar Gij naamt met een wenk hem weg
 Och, dat elk onzer stil berustend,
 De hand op zijnen mond nu legg'.

Uw wil geschied', o Heer' der heeren,
 Schoon die voor ons vaak smart'lijk zij;
 Maar Heer', giet balsem in de wonde
 En sta met Uwen troost ons bij.

Wat ons dan immer moog' ontvallen
 En hoe ons treff' Uw slaande hand.
 Als Gij komt scheuren en ontnemen.
 Gij, met Uw trouw, houdt eeuwig stand.

M. van Nieuwamerongen-van Bezoyen

OP DEN WATERVLOED

Naar aanleiding van de watersnoodramp van 1855 – waarover in deze jaargang diverse bijdragen zijn gepubliceerd – verschenen er ook gedichten. Sommige zijn te lang om in ons blad als geheel te publiceren. Ook het gedicht dat hierna volgt telt 28 vijfregelige coupletten.

Het geeft een goed beeld – evenals vrijwel alle andere ‘watersnood-gedichten’ - hoe deze ramp ervaren werd. Wie de dichter ervan is, is niet bekend.

1. Nog dreunt de nagalm ons in 't oor
Van 't jam'rend noodgeschrei.
De roede van Gods slaande hand
Ging dreigend over stad en land
In grimmigheid voorbij.

2. 't Is God, Die op de waat'ren zit,
Wiens majesteit en macht
Bij 't ruisen van de watervloed
Het hart der volk'ren sidd'ren doet
Door Zijn geduchte kracht.

3. Ook 't volkrijk dorp van Veenendaal
Moest deelen in het lot
Van 't wraakzwaard der gerechtigheid
Als was d' onzichtbre hand in strijd,
d' Onzichtbare hand van God.

4. Ja, nauwelijks had de lentezon
Het aard'rijk weer begroet,
Of zij spelde in een vlammend schrift,
Het noodlot door Gods hand gegrift,
Den schrikb'ren watervloed.

5. Den vijfden maart, o bange dag
Klonk jam'rend door de lucht
De noodkreet op het onverwacht

Na menig doorgezuchte nacht:
Vlucht, dorpsgenoten, vlucht!

6. Een bode ijlings aangerend
Geeft aan zijn paard de spoor
en roept deez' treurmaar' schel en luid:
"Bewoners, vlucht uw woning uit,
Het water is er door!"

7. Thans wordt het ak'lig dof gebrom
Der noodklok reeds gehoord
En kondigt nu Gods Almacht aan
Van Zijn doorluchte wonderdaân
Als dragers van Zijn woord.

8. Nu worden huis en schuur ontruimd,
Men spoedt zich naar den wal.
Daar rukt men boot en schuiten los
Of spant het voertuig achter 't ros
Waarmee men vlieden kan.

9. Men hoort het naad'rend golfgeklots
Door 't buld'ren van de vloed.
En alles lijkt een krijgsrumoer,
Terwijl het volk in rep en roer
Zich naar het droge spoedt.

10. Door ijsschots ram'lend aangesneld,
Door golven voortgestuwd,
Sloeg boom en struik ter aarde neer,
Als spaarde zij geen schepsel meer
Dat voor haar onheil gruwet.

11. Verbeelding plaatst zich voor de geest
De lijken zo het scheen.
Wijl menig voorwerp meegesleept,
Door wind en golven voortgezweept,
Voorts weer uit 't oog verdween.

12. Het Godgeheiligd kerkgebouw
Biedt zich tot toevluchtsoord
En zelf een plekje drogen grond
Waar nog een enk'le woning stond,
Daar spoedde men zich voort.

13. Het is geen blijde tempelschaar
In Gods huis saâmgevloeid.
Het is geen klank die 't hart bekoort
Waar men de stem des sprekers hoort
Die zondaars 't harte boeit.

14. Het zijn geen zangen aan den God
des Hemels toegewijd
Waarmee men ied'ren rustdag weer
Als een Gemeente van den Heer
De schuld aan Hem belijdt.

15. De armoede dringt als 't wrekend zwaard
De schaam'le woning in.
De kinderen schreien om hun brood,
Dat 't oud'ren hart de smart vergroot
Bij menig arm gezin.

16. Ook vlucht een talrijk huisgezin
Naar een naburig oord.
Maar nauw'lijks is men met de schuit,

De pas ontvluchte woning uit,
Of d' angstkreet wordt gehoord.

17. Het zwakke vaartuig, zwaar belast,
Door 't golfgedruis omringt,
Is tegen golf noch ijs bestand
Maar wordt door 't water overmand,
Dat spoedig binnen dringt.

18. De moeder met haar zuigeling
Vlucht ijlings in een boom.
Maar ach, vergeefs redt zij het wicht
Dat schreiend aan haar harte ligt
Bij 't woeden van de stroom.

19. Daar zinkt het hulp'loos kindje neer,
Wijl 't folt'rend moederhart
Ook nog een viertal sterven ziet.
O, wie gevoelt het lijden niet
Dier nameloze smart.

20. Hoe diep is 't oud'ren hart gewond.
Een vijftal wordt gemist,
Die, na veel moeite, zorg en vlijt
Door and'ren, tot hun hulp bereid,
Nu worden opgevest.

21. O schrikb're dag, o heugelijk uur
Gestaag door ons herdacht.
Gij predikt luide onze schuld
Maar ook Gods liefde en geduld
In zulk een duist're nacht.

22. Uit andere oorden van het land
Bracht men ons redding aan
Tot hulpverschaffing in de nood
Voorzien van kleding en van brood
En goedheid overlaân.

Detail van een prent 'Verpleging van de door de watersnood verdreven Veenendalers in de St. Geertruidakerk' (coll. Hennie Henzen).

23. Te Utrecht in de Geertekerk
Had men een plaats bereid.
Daarheen werd thans een grote schaar'
Die brood'loos doolde hier en daar
In veiligheid geleid.

24. Het spinnen was hun handenwerk
Tot korting van den tijd
Opdat men zich vermaken kon,
Terwijl het draadje, dat men spon
Getuigde van hun vlijt.

25. Doch Hij, Die zee en golven stilt,
En 't buld'ren van de vloed,
Deed weder door Zijn wonderdaân
De waat'ren tot hun bedding gaan,
Wijl elk met haast zich spoedt

26. Naar zijn ontsierde woonplaats toe
Als aan Gods hand geleid.
De landman zaaide en plantte weer.
Een milde zegen van den Heer
Bekroonde hunnen vlijt.

27. De schade werd aan elk vergoed
Door 't medelijdend oog
Van meer goeuden in het land,
Die redding boden door hun hand
Wijl God het hart bewoog.

28. O Veenendaal, buigt U in 't stof
Aan 's Heeren voetbank neer.
Hij heeft geslagen en beproefd,
Ons voor een korten tijd bedroefd,
Maar Hij geneesde weer.

Bron

Gemeentearchief Veenendaal, dossier 'Watersnood 1855'

SIBYLLE VAN GRIETHUYSEN

In het boek over schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd dat in 1997 verscheen, wordt niet vaak verwezen naar Veenendaal. Een uitzondering daarop vormt de bijdrage over Sibylle van Griethuysen (1621-1699). Hoewel geboren in Buren en gedurende een groot deel van haar leven woonachtig in het noorden van ons land, sleet zij haar laatste 25 levensjaren in Veenendaal. Daar was zij terecht gekomen door haar huwelijk met de Veenendaler Reynier Groenevelt. Jammer genoeg inspireerde Veenendaal haar niet tot het schrijven van gedichten.

Sibylle had contact met allerlei vooraanstaande literatoren, onder wie Constantijn Huygens, de secretaris van stadhouder Willem II. Naar aanleiding van een bezoek van de stadhouder (en zijn gevolg) aan Groningen, schreef Huygens ('Constanter') een Latijns gedicht, dat door Sibylle vertaald werd. Huygens reageerde op Sibylle's vertaling van zijn gedicht:

Ik ging vermomd door land en stad,
Ik werd gevat [begrepen] en niet gevat,
Verstaan, en niet verstaan van velen,
Die geen onduits en konden velen:
Ik sprak nochtans den duitsen [Nederlanders] aan;
Dat heeft een wijze vrouw verstaan;
Die heeft mij vriendelijk bedrogen
En 't Roomse [Latijnse] masker afgetogen.
Verheugt u, droeve Stad en Land,
De rust en vrede is voor de hand.
Ik had gegist – en 't konde missen –
De hemel zoude uw tranen wissen,
Toen hij de zijne drogen liet:
Nu gis ik, ende en twijfel niet:
't Moet waar zijn wat ik zeggen wille;
't Komt uit de mond van een Sibylle.

*Quenam haec Herois? Quenam Dea? Nostra SIBYLLE?
Nostra Thalia! Fides! Sophia! O Spes! O Amor! Huic, huic,
Quando parem invenies? Haec Sara modesta. Debora
Haec. Haec Anna. Haec Aglaia. Haec OEcura. Minores
Haec ut Luna ignes inter micat! Altera Sappho!
Nectar et Ambrosiam mihi dit tua lactea vena.
SIBRANDUS FRANCISCI, EIDELSHEMIUS.*

Dit 's 't Welen van SIBYLLE, die alle twaelf Sibyllen
In Wijsheydt over-treft: SAPPHO in Poefy.
Wiens op-lien 'toogh verwart van die haer fchuld'ren willen,
Uyt-teylf rend', Iſrael op Iſrael, haer Ziels *Liefde*.
Maer, wie haer recht wil hien, met al haer Hemel-Giften,
Hoor eens haer *Gulle-Mond*, en leel haer *Heyl'ge Schriften*.

T. Faber pinxit

J. V. Meurs fecit

C. FONTINE. - C. F. van der Ende

Sibylle van Griethuysen (Uit: 'Met en zonder lauwerkrans').

De naam Sibylle is hier uiteraard een woordspeling op de sibyllen uit de Romeinse oudheid, vrouwen met profetische gaven. Sibylle reageerde met het volgende gedicht:

Het Hollands licht kwam in ons stad,
Van veel gezien, maar schaars gevat,
Een ware heil en troost voor velen,
Die krijg noch twist en konden velen [verdragen],
Het blonk zo stralend op ons aan
Tot alle druk moest achter staan;
Vertrouwt, hij heeft ons nooit bedrogen,
Maar Martis harnas [het harnas van Mars, de oorlogsgod] uitgetogen.
Juicht Groningen en Ommeland,
De lieve vrede is nu op hand;
Constanter's gissing kan niet missen,
Oranje zoude ons tranen wissen,
Toen Huygens wijsheid blijken liet,
Nu gaat het vast en twijfelt niet:
Waar zulk een stuurman zit te sturen,
Ontsteekt vast vreed'- en vreugde-vuren.

Bron

R. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam 1997), p. 252-258. Behalve de hier genoemde literatuur, ook:

A.P. de Kleuver, 'Sibylle van Griethuysen wacht nog op erkenning', in: *De Vallei* dd 20 maart 1973

B BOEKBESPREKING

Met de opkomst van internet kun je een rubriek als deze eigenlijk niet meer aanduiden met het kopje 'boekbespreking'. Ook andere informatiedragers dan boeken kunnen immers betrekking hebben op de geschiedenis van Veenendaal. En die dienen in ons blad eveneens vermeld te worden. Een bezoek aan de volgende interessante internetsites loont in elk geval zeer de moeite.

<http://www.klmaerocarto.nl>

Op deze site kunt u zoeken naar luchtfoto's van elke Nederlandse gemeente. Die zijn door de KLM gemaakt vanaf 1921. Het historische archief is sinds kort via dit adres toegankelijk. Jammer genoeg is nog niet elke foto via internet op te vragen, maar voor meer informatie is er nog altijd de telefoon (026-3778390).

<http://home.wish.net/~lrietberg>

De andere site bereikt u via dit adres. Dankzij een gebruikersvriendelijke presentatie kunt u een webwandeling maken door de Stelling van de Gelderse Vallei. U kunt er informatie vinden over de meidagen van 1940, u kunt het natuurschoon bewonderen, of de plaatsen bezoeken die verbonden zijn met de Grebbelinie.

L.H. de Kluiver, *Het Antjesgeloof. Het merkwaardige gezelschap van Zwart Jannetje uit Veenendaal*, Kampen 2001, ca. 120 pagina's.

ISBN 904350260X prijs f 34,90

Eén van de meeste opmerkelijke verschijnselen in de kerkgeschiedenis van Veenendaal is de groepering die zich rond 1900 verzamelde rond de 'prophetes' Jannetje Hootsen (1860-1919), in de volksmond aangeduid met de naam 'Zwarte Jannetje'. Hoewel zij en een deel van haar aanhangers in Veenendaal woonden (Prins Bernhardlaan 28, waar nu een appartementen-

complex staat), had zij elders meer aanhangers dan in haar geboorteplaats. Talloze verhalen doen er over haar, over haar aanhang en over de samenkomsten die zij leidde de ronde. Het ene verhaal is nog merkwaardiger dan het andere. En wie zal zeggen wat er allemaal precies van waar is? Niet iedereen die er nog iets over kan weten, is bereid om daarover te praten, zo blijkt uit het hier aangekondigde boek.

De Kluiver heeft in elk geval een eerlijke poging gedaan om Zwarte Jannetje en de groep rond haar integer te beschrijven. Behalve enkele brieven zijn er niet veel originele documenten uit die kring zelf beschikbaar. Veel meer is er te vinden in politionele rapporten en krantenverslagen. Maar die hebben als nadeel dat ze toch altijd berusten op de waarneming van buitenaf.

Het boek is chronologisch opgebouwd en besteedt uitvoerig aandacht aan de personen die deel uitmaakten van haar vriendenkringen, niet alleen in Veenendaal, maar ook in Polsbroek, Brandwijk, Molenaarsgraaf en Schoonhoven. Verder komt de belangstelling die de overheid – met name na een secte-moord te Appeltern – voor de kringen rond Zwarte Jannetje had aan de orde. De verslagen daarvan vormen een belangrijke bron voor de reconstructie van het ‘Antjesgeloof’ (zoals haar leer in Brandwijk en Molenaarsgraaf werd aangeduid).

Het boek is voorzien van tientallen illustraties. Het is begin volgend jaar verkrijgbaar bij boekhandel Van Kooten.

RB

ISSN 0926-2857

